

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.І.МЕЧНИКОВА
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

Кафедра конституційного права та правосуддя

**Програма курсу та методичні рекомендації
до вивчення навчальної дисципліни**

«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ»

Для студентів денного відділення економіко-правового факультету

Спеціальність: «менеджмент ЗЕД»
Освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр»

Одеса – 2013

Укладачі:

Кузнецова З.В., к. ю. н., доцент кафедри конституційного права та правосуддя;
Левенець А.В., викладач кафедри конституційного права та правосуддя.

Рецензенти:

Прієшкіна О.В., д. ю. н., професор кафедри конституційного права та правосуддя.;
Корчевна Л.О., д. ю. н., професор кафедри конституційного права та правосуддя.

Затверджено:

рішенням кафедри конституційного права та правосуддя,
протокол № 1 від «_30_» серпня 2013 р.

Рекомендовано до друку:

Вченою Радою економіко-правового факультету,
протокол № 1 від « 30» серпня 2013 р.

ЗМІСТ

Пояснювальна записка	4
1. Тематичний план навчальної дисципліни «Конституційне право України»	6
2. Зміст лекцій, плани семінарських і практичних занять, завдання для самостійної роботи студентів та методичні вказівки	7
3. Змістовий модуль I	7
4. Питання до змістового модулю I	22
5. Змістовий модуль II	23
6. Питання до змістового модулю II	36
7. Питання до заліку з навчальної дисципліни «Конституційне право України»	36
8. Список рекомендованих джерел до вивчення курсу навчальної дисципліни «Конституційне право України»	39

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Конституційне право – провідна галузь національного права України, яка закріплює демократичні принципи організації публічної влади, взаємовідносин влади з людиною та громадянським суспільством. В умовах становлення України як демократичної, соціальної, правової держави дедалі зростає його роль в прискоренні процесів державотворення і право творення. Щоб ці процеси були керованими, прогнозованими і відповідно ефективними і оптимальними, вони мають ґрунтуватися на наукових засадах, здобутках та рекомендаціях науки конституційного права.

Системне вивчення навчальної дисципліни «Конституційне право України» є передумовою формування у студентів правової свідомості, демократичного світогляду, дозволяє належним чином орієнтуватися у складних питаннях державо- і нормотворення. Усе це важливо для формування у майбутніх фахівців-економістів високої політико-правової культури, що означає, насамперед, повагу до Конституції України як важливої соціальної та політичної цінності.

В Україні створене нове конституційне право, яке базується на принципах демократичної, соціальної, правової держави, на пріоритеті прав людини. Тому слід значну увагу приділити розкриттю конституційно-правового статусу людини і громадянина. Адже, згідно ст.3 Конституції України – людина, її життя, честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю. Відповідно до якого не особа підпорядкована державі й суспільству, а держава існує і функціонує задля людини.

Конституцію своєї країни необхідно знати, з повагою ставитись до неї, а ще – навчитись жити згідно положень Конституції.

У відповідність з Указом Президента України «Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України» від 12 липня 1996 року з 1996/97 навчального року в усіх навчальних закладах України розпочалося вивчення Конституції України.

При цьому всебічно аналізується як її структура, так і система, яку становлять власне Конституція як єдиний нормативний акт найвищої юридичної сили та конституційні акти відповідної юридичної сили.

Основним завданням курсу є:

- 1) Оволодіння сучасною конституційно-правовою термінологією; методологічним інструментарієм пізнання й аналізу конституційно-правових явищ.
- 2) Ознайомлення з історією конституційного процесу; змістом, структурою, юридичними властивостями Конституції України.
- 3) Пізнання процесу становлення конституціоналізму на демократичних засадах, який зорієнтований на загальнолюдські цінності.
- 4) Всебічне вивчення, засвоєння й осмислення основних положень чинної Конституції України.
- 5). Підвищення правової культури студентів; виховання глибокої особистої поваги до загальноновизнаних моральних і правових цінностей.

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Навчальна нормативна дисципліна «Конституційне право України» викладається за кредитно-модульною системою організації навчального процесу (КМСОНП).

Дана система запроваджується з метою удосконалення системи контролю якості знань студентів, сприяння формуванню системних та систематичних знань, стабільної самостійної роботи впродовж семестру, підвищення об'єктивності оцінювання знань та адаптації до вимог, визначених Європейською системою залікових кредитів (ECTS).

Оцінювання знань студентів повинно сприяти реалізації низки завдань, зокрема:

- підвищення мотивації студентів до системного навчання впродовж семестру та навчального року, переорієнтація їх цілей з отримання позитивної оцінки на формування системних, стійких знань, умінь та навичок;
- відповідність переліку, форм, та змісту контрольних заходів вимогам КМСОНП;

- відкритість контролю, яка базується на ознайомленні студентів на початку вивчення дисципліни переліком, формами та змістом контрольних завдань, критеріями та порядком їх оцінювання;

- подолання елементів суб'єктивізму при оцінюванні знань, що забезпечується виконанням індивідуальних завдань із застосуванням модульної системи оцінювання, іспиту;

- розширення можливостей для всебічного розкриття здібностей студентів, розвитку їх творчого мислення, та підвищення ефективності навчального процесу.

Ця дисципліна вивчається протягом одного семестру та складається з одного змістовного модулю (ЗМ). По завершенню курсу студенти складають залік. На залік виносяться вузлові питання, типові і комплексні завдання, що потребують творчої відповіді та вміння синтезувати отримані знання і застосовувати їх при вирішенні практичних завдань.

Оцінювання знань студентів здійснюється шляхом виконання індивідуальних завдань, які включають *поточний (модульний), підсумковий (КПМ) та семестровий (СК) контроль*.

Результати контрольних завдань оцінюються за 100-бальною системою.

За результатами оцінювання змістового модуля студентам виставляються бали.

Максимальна кількість балів, що може набрати студент за один ЗМ дорівнює 100-та балам. Під час викладання матеріалу лекцій лектор може здійснювати контрольні опитування студентів. Максимальна оцінка, яку студент може отримати за ці опитування складає 20 балів, які є складовими КПМ.

Параметри	Змістовий модуль (ЗМ)	Комплексний підсумковий модуль (КПМ)	Разом (підсумкова оцінка (СК))
Оцінка в балах	0 - 70	0 - 30	0 - 100

Орієнтовні форми контролю знань на семінарських заняттях та їх оцінка:

- доповідь (виступ на задану тему) – до 5 балів;
- доповнення доповіді – до 3 балів;
- експрес опитування – до 3 балів;
- колоквіум – до 4 балів;
- самостійна робота – до 4 балів;
- домашня робота – до 4 балів;
- есе (короткі відповіді на запитання) – до 3 балів;
- тестування (з набору суджень вибрати вірні) – до 3 балів;
- реферат (змістовна письмова робота на задану тему з аналізом літератури та висновками) – до 3 балів;
- участь в дискусії – до 2 балів;
- підсумкова контрольна робота - до 5 балів.

У випадку відсутності студента на лекції або семінарському занятті він зобов'язаний відпрацювати пропущене заняття через усне опитування в поза аудиторний час (час консультацій викладача) або відпрацювати пропущене заняття шляхом написання реферату на тему, задану викладачем (але не більше половини від загальної кількості лекцій та семінарських занять). Невідпрацьовані заняття вважаються незданими і за них не нараховується оцінка в балах. За 10 днів до початку екзаменаційної літньої сесії викладач припиняє приймати відпрацювання. Таким чином, за цю дисципліну студентом може бути отримано максимально 100 балів. У підсумку, оцінені за 100-бальною системою, знання студента відображаються у заліковій книжці.

**1. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ»**

№ п/п.	НАЗВА ТЕМИ	Обсяг навчальних занять (год.)			
		Лекції	Практичні та семінарські	СРС	Усього
1	2	3	4	5	6
Змістовний модуль №1. Конституційний статус держави та людини і громадянина					
1.1	Загальна характеристика конституційного права	2	-	2	4
1.2	Теоретичні основи конституції	2	2	2	6
1.3	Держава як категорія конституційного права	2	2	2	6
1.4.	Конституційні форми безпосередньої демократії	2	2	2	6
1.5	Конституційно-правовий статус людини і громадянина	2	2	2	6
Всього за модулем №1		10	8	10	28
Змістовний модуль №2 Конституційний статус органів державної влади					
2.1.	Конституційний статус органів законодавчої влади.	2	2	2	6
2.2.	Статус глави української держави	2	2	2	6
2.3.	Конституційний статус виконавчої влади	2	1	2	5
2.4.	Конституційний статус судової влади	2	1	2	5
2.5.	Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.	2	-	-	2
	Підсумкова модульна контрольна робота	2			2
Всього за модулем №2		12	6	8	26
Усього за навчальною дисципліною		22	14	18	54

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ, ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ТА МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ДЕРЖАВИ ТА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Тема 1. Загальна характеристика конституційного права.

Лекція (2 год.)

Поняття конституційного права. Конституційне право як галузь права, як юридична наука, як навчальна дисципліна. Предмет і методи конституційного права. Система конституційного права. Конституційно — правові норми: норми — цілі (норми — завдання), норми — визначення, норми — принципи, гарантуючі норми. Функції конституційного права.

Поняття та особливості конституційно-правових відносин. Об'єкти конституційного права. Суб'єкти конституційного права (фізичні особи, державні утворення, органи держави, недержавні об'єднання).

Джерела конституційного права. Нормативно-правовий акт. Закони: конституція, конституційні закони, органічні закони, звичайні (ординарні) закони, надзвичайні закони. Підзаконні нормативно-правові акти. Конституційно-правові договори (міжнародні договори, внутрішньодержавні договори). Судові прецеденти. Конституційні звичаї. Релігійні норми.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Відобразити у вигляді схеми систему конституційного права.
2. Класифікувати джерела конституційного права.
3. Провести порівняльний аналіз між категоріями галузі, науки та навчальної дисципліни конституційного права.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

В межах цієї теми студенти мають знати, що у системі національного права України провідною галуззю є конституційне право України. Цій галузі притаманні риси, характерні для всієї системи права: нормативність, формальна визначеність, спрямованість на досягнення певного правового результату, можливість захисту правових приписів засобами державного впливу тощо.

Їй властиві і специфічні якісні ознаки, які відрізняють її від інших підрозділів національного права України. Найбільш повно ці ознаки виявляються в особливостях таких характеристик, як **предмет і метод** правового регулювання, соціальне призначення й роль конституційного права, принципи конституційного регулювання, завдання і функції конституційного права, наявність конституційної (конституційно-правової) відповідальності.

Це – кваліфікаційні ознаки галузі конституційного права, які в сукупності дають змогу виділити дану галузь права як таку, відокремити її від інших підрозділів системи права, визначити її “обличчя”.

Тільки врахування всіх цих характеристик може дати узагальнену характеристику конституційного права як галузі права.

Отже, провідна роль конституційного права зумовлюється об'єктивними факторами, які визначаються характером предмета його регулювання. Насамперед конституційне право регулює серцевину політичних відносин, які виникають безпосередньо в процесі здійснення народовладдя в Україні, що виступає у двох основних формах – безпосередньої та представницької демократії.

Закріплюючи повновладдя народу України, конституційне право тим самим відповідає щонайменше на два питання: кому належить влада в суспільстві і яким чином вона здійснюється, тобто який механізм її реалізації. На ці питання вичерпну відповідь дає найважливіший закон українського суспільства – Конституція України.

Основним **предметом** правового регулювання конституційного права України є суспільні відносини, які виникають і діють в процесі здійснення влади народом України.

Предмет конституційного права опосередковує собою *чотири групи (блоки) суспільних відносин*.

1. Відносини, які складають основоположні засади народовладдя, суверенітету народу.

Суверенітет народу – це природне право народу бути верховним і повновладним на своїй території. Суверенітет буває потенційним і реальним. Потенційним суверенітетом володіє практично будь-який етнос, незалежно від того, має він свою державність чи ні, оформився він у таку історичну спільність, як народ, визнаний він іншими державами і націями чи ні.

2. Відносини, які опосередковують будівництво (будову), устрій держави як організації влади народу і для народу.

Влада – необхідний спосіб організації суспільства, процесів, що відбуваються в ньому, в тому числі за рахунок авторитарних методів, які передбачають можливість нав'язування волі суб'єкта влади, застосування в разі потреби примусу.

3. Відносини, які опосередковують основоположні засади функціонування держави.

Головними з них є гуманізм, демократизм, розподіл влад, виразом якого є механізм протизваг, взаємного контролю гілок влади, їх врівноваженості.

Такі засади забезпечують стабільність і належну цілеспрямованість функціонування держави, її соціальний характер.

4. Відносини, що визначають характер зв'язків між державою і конкретною особою.

Це:

а) відносини громадянства, під якими, звичайно, розуміють постійний правовий зв'язок між особою і державою, що надає їм відповідні права й покладає певні обов'язки;

б) відносини фундаментальних прав громадян України: економічних, політичних, соціальних, культурних, екологічних;

в) відносини гарантій реалізації прав і свобод;

г) відносини, що впливають із факту відповідальності держави перед особою і навпаки.

Конституційне право впливає на суспільні відносини за допомогою притаманних йому способів і засобів, які називаються **методами конституційного права** (конституційно-правового регулювання).

Метод конституційно-правового регулювання - це сукупність способів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет галузі конституційного права.

У конституційній державі можуть застосовуватися лише правові методи впливу на суспільні відносини. Зокрема, в конституційно-правовому регулюванні використовуються такі методи, як встановлення прав учасників суспільних відносин, покладання обов'язків і відповідальності, дозвіл або заборона здійснювати ті чи інші дії тощо.

Конкретні методи визначаються характером припису конституційно-правових норм. Так, уповноважені норми конституційного права містять установлення, які закріплюють повноваження відповідних суб'єктів. Наприклад, згідно з Конституцією України, «контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата» (ст. 98). Досить поширеним у конституційному праві є метод зобов'язання. Скажімо, Конституція України передбачає, що «кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей» (ст. 68). Ця конституційна

норма закріплює обов'язок суб'єктів визначати свою поведінку відповідно до встановленого припису.

Метод дозволення не пов'язаний зі встановленням припису уповноважливого характеру. Такий спосіб конституційно-правового регулювання дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд. Наприклад, «Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України, від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України» (ст. 87 Конституції України).

У конституційному праві використовується також метод заборони: «цензура заборонена» (ч. 3 ст. 15 Конституції України); «на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом» (ч. 6 ст. 17 Конституції України). У цьому випадку суб'єктам конституційного права забороняються відповідні дії.

Застосування різних методів конституційно-правового регулювання дозволяє забезпечити стабільне функціонування інститутів публічної влади, гарантує реальне народовладдя, права і свободи людини і громадянина.

Також для найповнішого розуміння конституційного права як особливо, пріоритетної галузі права слід знати **систему конституційного права**, під якою розуміється система інститутів і норм конституційного права. Це складна, структурована, динамічна система, з притаманними їй законами, принципами побудови та функціонування. У загальному вигляді її можна уявити як своєрідне утворення, що складається з трьох відносно самостійних, але надзвичайно тісно взаємозв'язаних блоків (елементів): принципів конституційного права, його інститутів і норм.

Конституційні відносини є результатом дії норм конституційного права, хоча це зовсім не значить, що такі відносини виникають безпосередньо з цих норм: основою їх виникнення є безпосередня практична діяльність суб'єктів конституційного права.

Конституційно-правовим відносинам властивий цілий ряд специфічних ознак, які відрізняють їх від відносин інших галузей права.

Найбільш характерними ознаками конституційно-правових відносин є такі особливості:

4. Це найбільш суттєві суспільні відносини, які виникають у сфері здійснення влади народом країни.

5. Це різновид політико-правових відносин, оскільки предметом їх правового регулювання є політика, тобто та сфера життєдіяльності суспільства, яка зв'язана з державною владою, з боротьбою різних політичних партій, соціальних груп за завоювання і здійснення влади.

6. Їм властиве особливе коло суб'єктів, головною ознакою яких є реалізація державно-владних повноважень в основному шляхом нав'язування своєї волі.

7. Для них характерний особливий спосіб реалізації прав і обов'язків учасників відносин.

8. Особливістю конституційно-правових відносин є й те, що вони виникають і реалізуються у сфері власне державної діяльності як такої.

Джерела конституційного права закріплюють найважливішу сферу політико-правових відносин, які виникають у процесі здійснення народовладдя. Це обумовлює багатство змісту таких джерел, оскільки народовладдя – надзвичайно складний комплекс економічних, політичних, соціальних, соціально-психологічних та інших відносин. Одна з особливостей джерел конституційного права полягає в тому, що значна їх частина має політичний характер. І це цілком природно, оскільки конституційне право – найбільш “політизована” галузь національної системи права.

Джерела конституційного права є результатом правотворчості державних органів та безпосереднього творення права самим народом. Причому така правотворчість має особливий характер, оскільки вона закріплює найбільш важливі відносини – відносини влади.

Джерела конституційного права мають комплексний характер, оскільки об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми.

І нарешті, варто мати на увазі, що більшість джерел конституційного права виходять за межі права: можна говорити про економічні джерела (наприклад, відносини власності), політичні (програми і платформи діяльності політичних партій, інші документи політичного характеру), соціальні (соціальна діяльність класів, соціальних груп, громадських об'єднань), соціально-психологічні (різноманітні психологічні установки, мораль).

У своїй сукупності джерела конституційного права утворюють надзвичайно складну як за структурою, так і за змістом динамічну систему, елементами якої є акти, що містять конституційно-правові норми. Множинність конституційних відносин та різноманітність їх об'єктів обумовлюють різні види правових приписів, а відтак – різноманітність видів джерел конституційного права.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Конституція України, прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. - №31.
3. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №38.
4. Закон України «Про правонаступництво України» // Відомості Верховної Ради України. – 1991.- №45.
5. Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України від 8 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №18.
6. Антологія української юридичної думки. Конституційне (державне) право / За ред. акад. НАМ України Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична книга, 2004. -Т. 4. - 599 с.
7. Конституційно-правові засади становлення української державності /В.Я.Тацій, Ю.М.Тодика, О.Г.Данильян та ін.; за ред.акад.НАН України В.Я.Тація, акад.АПРН України Ю.М.Тодики. – Х.:Право, 2003. – 328с.
8. Дорохин С.В. Дискуссия о предмете конституционного права // Конституционное и муниципальное право. – 2002. - №3 – С.6
9. Жулинский Н. Украинская национальная идея в идеологической системе государственного строительства // Голос Украины. – 1995. – 23 ноября
10. Кокотов А.Н. Конституционное право как отрасль российского права // Проблемы науки конституционного права. - Екатеринбург, 1998. – С.9
11. Ломовский В.Д. О методе конституционного регулирования // Журнал российского права. – 1998. - №4-5. – С.91
12. Федоренко В.Л. Загальна і особлива частини як основні складові системи національного конституційного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - №10
13. Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права України // Право України. - 1996. - № 9. – С. 49-52.

Тема 2. Теоретичні основи конституції.

Лекція (2 год.)

Поняття конституції. Поняття конституції у матеріальному і формальному значенні. Основні риси конституції (основоположний характер, народність, реальність, стабільність). Юридичні властивості конституції.

Види конституцій: кодифіковані та некодифіковані, жорсткі та гнучкі, юридичні та фактичні, унітарні та федеративні, октроїровані, народні та договірні, постійні та тимчасові, демократичні, авторитарні та тоталітарні, республіканські та монархічні.

Структура конституції: вступна частина (преамбула), основна частина, заключна частина (прикінцеві та перехідні положення).

Способи прийняття конституції: установчими зборами, народом на референдумі парламентом, у результаті октроїрування. Порядок внесення поправок, доповнень і змін до конституції.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Поняття Конституції та її юридичні властивості.
2. Підстави класифікації та види конституцій.
3. Структура Конституції.
4. Особливості прийняття та внесення змін в Конституцію України.
5. Значення Конституції та її місце в системі права.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат на одну із тем:

1. Соціальна функція конституції.
2. Конституція та правова культура суспільства.
3. Проблеми дотримання та реалізації основних положень Конституції України.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Класифікувати та схематично відобразити види конституцій.
2. Відобразити у вигляді схеми способи прийняття конституцій.
3. Проаналізувати структуру Конституції Франції.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

Конституція - це система правових норм певної держави, яка приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері організації та функціонування органів державної влади, державно-територіального устрою та правового статусу людини і громадянина.

Конституція в будь-якій державі є політико-правовим документом і головним джерелом національної системи права, в ній знаходять свій концентрований офіційний вияв і закріплення найважливіші принципи та функції діяльності органів державної влади, встановлюються межі і характер державного регулювання у всіх основних сферах суспільного розвитку, взаємовідносини держави та особи. У зв'язку з цим **термін "конституція"** вживається паралельно з терміном "основний закон", а в деяких країнах (Ватикан, Німеччина, Саудівська Аравія, Фінляндія) цим терміном офіційно називають свої конституції.

У конституційних актах застосовуються і інші словосполучення, які відображають сутність конституції як акта вищої юридичної сили. Так, для конституцій, прийнятих в англійських країнах, зазвичай застосовують їх визначення як верховного закону, в інших - вищого закону тощо. Наприклад, у преамбулі Конституції Республіки Молдова 1994 р. зазначено, що депутати Парламенту "приймаємо Конституцію Республіки Молдова, проголошуючи її вищим законом суспільства й держави", у Преамбулі Конституції КНР 1982 р. встановлено, що "Конституція - Основний Закон країни...".

Наука конституційного права застосовує термін "конституція" у матеріальному і формальному значеннях.

Під конституцією у матеріальному значенні розуміють писаний акт, сукупність актів або конституційних звичаїв, які закріплюють права і свободи людини і громадянина, визначають засади суспільного ладу, форму правління та територіального устрою, основи організації органів державної влади, державну символіку і столицю.

Під конституцією у формальному значенні розуміють закон чи групу законів, які наділені найвищою юридичною силою стосовно всіх інших законів даної країни. Вона не може бути змінена в загальному порядку, шляхом видання звичайного закону, і навпаки, для зміни чи доповнення конституції встановлено особливий ускладнений порядок, який, як правило, закріплено в її тексті. Наприклад, у ст. 64 Конституції КНР 1982 р. проголошено, що "зміни до Конституції... приймаються більшістю не менш як дві третини голосів усіх депутатів Всекитайських зборів народних представників".

Необхідно зазначити, що всі держави світу мають конституцію у матеріальному розумінні, але не у всіх них є конституція у формальному значенні.

Кожну конституцію можна характеризувати шляхом розкриття її основних рис та юридичних властивостей, які розкривають її взаємодію з суспільством і державою.

Основні риси конституції:

- 1) основоположний характер;
- 2) народність;
- 3) реальність;
- 4) стабільність.

Основоположний характер конституції полягає в тому, що вона регулює не всі суспільні відносини, а лише найбільш важливі і має загальний характер, є стрижнем правової системи будь-якої держави. Усі інші суспільні відносини повинні регламентуватися законами та підзаконними актами, які приймаються на основі конституції і не можуть їй суперечити.

Народність конституції полягає в тому, що вона є засобом вираження волі та інтересів усього населення країни чи його більшості, закріплює суспільні відносини, які притаманні саме цьому народу, приймається народом безпосередньо або через його представників.

Реальність конституції полягає в тому, що вона повинна відображати фактичний стан суспільства, інакше цей документ не буде сприйматися і виконуватися народом.

Стабільність конституції полягає в тому, що вона як документ тривалої дії у часі не повинна постійно підлягати змінам. Проте, у деяких країнах конституції змінювалися неодноразово. Так, у Венесуелі було прийнято 22 конституції, Болівії - 20, Франції - 16, Греції, Іспанії, Колумбії - 11, Бразилії, Польщі - 8, Туреччині - 6, Нідерландах - 5.

Велика кількість існуючих у світі країн передбачає й існування великої кількості конституцій, які умовно можна **класифікувати за відповідними критеріями** на наступні види:

- 1) залежно від способу (форми) вираження конституції поділяються на: кодифіковані та некодифіковані.
- 2) за способом внесення змін, поправок і доповнень конституції поділяються на жорсткі та гнучкі.
- 3) існують конституції юридичні (формальні) та фактичні (матеріальні).

В юридичній літературі вирізняють і інші **види конституцій**:

- за формою політико-територіального устрою країни конституції поділяються на унітарні та федеративні. У федеративних державах, крім федеральної (національної) існують також конституції суб'єктів федерації (штатів - у Бразилії, Мексиці, США, земель - у Німеччині, автономних республік - у Росії, кантонів - у Швейцарії). З урахуванням суб'єктів федерацій в світі діє понад 300 конституцій;

- за способом прийняття конституції поділяються на октроїрувані (прийняті під тиском демократичних сил одноособово монархом і даровані народу), народні (прийняті установчими зборами, парламентом або народом на референдумі) та договірні;
- за терміном дії у часі конституції поділяються на постійні та тимчасові. Постійність конституції означає, що в ній не встановлено хронологічних меж її дії. У більшості держав світу діють постійні конституції. Тимчасові конституції приймаються на встановлений строк або до настання певної події, що визначається історичними умовами та процесами, які відбуваються в окремих країнах. Тимчасовими конституціями були, наприклад, конституційна декларація Єменської Арабської Республіки 1974 р., конституції Об'єднаних Арабських Еміратів 1971 р., Судану 1985 р., Таїланду 1992 р., Південно-Африканської Республіки 1994 р. У 1949 р., як тимчасовий був прийнятий і Основний Закон ФРН. У 1991 р. після об'єднання ФРН з НДР, була створена спільна комісія Бундестагу та Бундесрату щодо підготовки нової, постійної конституції об'єднаної Німеччини. Пропрацював декілька років, комісія дійшла висновку, що Основний Закон ФРН 1949 р. забезпечує стабільність в країні, повністю відповідає сьогоденню і тому немає потреби підготовки нової конституції;
- за формою державного режиму конституції поділяються на демократичні (які закріплюють принципи демократичної, правової, соціальної держави, демократичні вибори, права і свободи людини), авторитарні (які містять недемократичні положення, обмежують права і свободи людини, посилюють виконавчу владу) та тоталітарні (які закріплюють диктатуру певних сил);
- за формою правління залежно від порядку формування органів влади та обрання глави держави конституції поділяються на республіканські та монархічні.

Згідно наведеної класифікації Конституцію України 1996 р. можна охарактеризувати як кодифіковану, жорстку, унітарну, народну, постійну, демократичну, республіканську.

Важливе значення для з'ясування сутнісних характеристик конституції має питання її структури. Конституція як юридичний документ складається з наступних елементів:

- 1) вступна частина (преамбула);
- 2) основна частина (розділи, частини, глави);
- 3) заключна частина (прикінцеві та перехідні положення).

Світова практика конституціоналізму виробила різні форми прийняття та внесення змін до конституції, які істотно відрізняються від прийняття звичайних законодавчих актів. Нова конституція зазвичай приймається при виникненні нової держави, зміні політичних режимів або суспільного устрою, якщо текст старої конституції неможливо пристосувати до нових реалій шляхом прийняття поправок.

Основними способами прийняття конституції є:

- 1) установчими зборами;
- 2) народом на референдумі;
- 3) представницьким органом (парламентом);
- 4) октроїруванням.

У Конституції України 1996 р. порядок розробки та прийняття нового основного закону прямо не визначений. Проте Рішенням Конституційного Суду України у справі про здійснення влади народом від 5 жовтня 2005 р. зазначено, що "положення частини третьої статті 5 Конституції України треба розуміти так, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізувати своє право визначити конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі", тобто референдний порядок прийняття нової Конституції України визначено шляхом офіційного тлумачення частини положень Основного Закону

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Конституція України, прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Кириченко В.М., Куракін О.М. Порівняльне конституційне право (модульний курс): навчальний посібник. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 256 с.
3. Конституции зарубежных стран. Великобритания, Франция, Германия, Италия, Евросоюз, США, Япония, Индия: учебное пособие / Сост. Маклаков В.В. – 5-е изд. перераб. и доп. – М., 2006. – 608 с.
4. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) // Право України. – 1999. - № 6.
5. Копейчиков В.В. Сучасна українська національна ідея: особистість, суспільство, право, держава // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. – Вип.1. – К., 1996.
6. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2003.
7. Орзих М.Ф. Новая Конституция Украины действует. Конституционная реформа продолжается // Юридический вестник. – 1996. - №3.
8. Рабінович П. Конституційний принцип верховенства права // Юридический вестник. – 1997. - №3.
9. Тихонова Е., Юзьков Л. Конституція юридична і фактична // Право України. – 1992. - №1.
10. Тодика Ю.М. Функції Конституції України та їх загальна характеристика // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - №1.
11. Топорнин Б.Н. Конституционная реформа – путь к правовому государству // Советское государство и право. – 1990. - №4.
12. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право // Право и политика. – 2000. - №8.
13. Шабо Ж.-Л. Конституция и конституционализм // Полис. – 1998. - №6.
14. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. // Право України. – 1998. - № 5. – С.25-30.
15. Шемшученко Ю. Теоретичні засади реалізації Конституції України // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 4.
16. Юзьков Л.П. Верховенство конституції і конституційність законів // Правова система України: теорія та практика. – К., 1993.

Тема 3. Держава як категорія конституційного права

Лекція (2 год.)

Поняття держави. Принцип поділу державної влади. Ознаки держави: територія, населення, суверенітет. Поняття форми держави. Елементи форми держави.

Поняття форми державного правління. Поняття і основні ознаки монархії. Поняття необмеженої монархії. Різновиди необмеженої монархії: деспотична монархія, абсолютна монархія. Поняття обмеженої (конституційної) монархії. Різновиди обмеженої (конституційної) монархії: дуалістична монархія, парламентарна монархія. Поняття і основні ознаки республіки. Поняття і основні ознаки президентської республіки. Поняття і основні ознаки парламентарної республіки. Поняття і основні ознаки змішаної.

Поняття форми державного устрою. Поняття і основні ознаки унітарної держави. Централізовані та децентралізовані унітарні держави. Державні та територіальні автономії. Поняття і основні ознаки федеративної держави. Національна та територіальна

федеративна держава. Поняття і основні ознаки конфедерації. Сучасні форми об'єднання держав (співдружність, співтовариство).

Поняття форми державного режиму. Поняття і основні ознаки демократичного режиму. Форми демократичного режиму: ліберально - демократичний, консервативно-демократичний та радикально - демократичний. Поняття і основні ознаки недемократичного режиму. Види недемократичного режиму: тоталітарний, авторитарний.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Держава та її основні характеристики.
2. Елементи форми держави.
3. Форма державного правління. Відмінності між монархією та республікою
4. Співвідношення повноважень вищих органів державної влади при різних видах республіки.
5. Форма державного устрою: основні ознаки унітарної та федеративної держави.
6. Форма державного режиму та її співвідношення з формою правління.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат на одну із тем:

1. Монархія та її особливості в сучасних державах світу.
2. Причини різноманітності республіканської форми правління.
3. Порівняльна характеристика демократичної і тоталітарної держави.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Класифікувати та схематично відобразити форми державного правління.
2. Поняття та види автономії в державному устрою країн.
3. Порівняти та проаналізувати ознаки демократичного та недемократичного режиму.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

При вивченні категорії держави в конституційному праві, слід зупинитись перш за все на тому, що держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем і за своєю складністю й багатоманітністю проявів поступається лише суспільству в цілому. Ще у XIX ст. було визначено державу як єдність трьох елементів - публічної влади, території і населення. Тобто, мається на увазі передусім певна відокремлена територія, на якій проживає, організоване за допомогою публічної влади, населення. Саме ці елементи є базовими об'єктами конституційного регулювання, а також відрізняють державу від суспільства та її політичних організацій.

Поняття держави не визначене в правових нормах, але в юридичній науці застосовується таке визначення держави: **держава** - це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних груп населення в соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво суспільством.

Публічна влада має свою систему державних органів, посадових і службових осіб, які забезпечують реалізацію функцій держави. Але це не означає, що їм належить державна влада. Наприклад, згідно ч. 2 ст. 5 Конституції України 1996 р. "... єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади ...", у п. 1 ст. 2 Конституції Республіки Угорщина 1949 р. у редакції 1990 р. зазначено, що "у Республіці Угорщина вся влада належить народові, який здійснює свій суверенітет як через обраних представників, так і безпосередньо", у п. 3 ст. 1 Конституції Греції 1975 р. проголошено, що "вся влада походить від народу, існує для народу і нації та здійснюється шляхом, визначеним Конституцією".

У більшості країн світу **поділ державної влади** прямо задекларовано в конституції. Наприклад, у ч. 1 ст. 6 Конституції України 1996 р. визначено, що "державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову", у ч. 1 ст. 6 Конституції Республіки Білорусь 1994 р. встановлено, що "держава ґрунтується на принципі поділу влад: законодавчої, виконавчої та судової".

Принцип поділу влади на окремі її гілки запропоновано французьким філософом Ш. Монтеск'є в XVIII ст. Під гілкою влади розуміють державний орган або систему державних органів, які здійснюють відповідні державно-владні функції та повноваження. Поділ влади, що характеризується формальною ізольованістю кожної з її гілок і відсутністю між ними тісних функціональних відносин, визначається як "жорсткий". Найповніше він проявляється в президентській республіці. Прикладом жорсткого поділу влади та їх взаємного врівноваження є Конституція США 1787 р. Згідно її розд.1 ст. I "всі законодавчі повноваження ... належать Конгресу Сполучених Штатів ...", згідно розд.1 ст. II - "виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів ...", а згідно розд.1 ст. III - "судова влада Сполучених Штатів надається єдиному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час від часу може призначати й засновувати Конгрес". Тобто, жодна з гілок влади США не має ні формального, ні фактичного верховенства над іншими. Водночас кожна з них наділена повноваженнями, які дають їй можливість контролювати й обмежувати інші гілки державної влади. Ці повноваження і складають систему стримувань і противаг.

У межах своєї території держава має територіальне верховенство, яке є складовою державного суверенітету.

Державний суверенітет - це політико-правова властивість державної влади, яка відображається у самостійності, повноті, єдності і верховенстві всередині країни та незалежності і рівноправності у міжнародних відносинах. Наприклад, у ч. 1 ст. 1 Конституції України 1996 р. проголошено, що "Україна є суверена ... держава", а в ч. 1 ст. 2 цієї Конституції визначено, що "суверенітет України поширюється на всю її територію". Порушення суверенітету веде до часткової або повної втрати незалежності держави. За сучасних умов розвитку держав та міжнародних відносин, пов'язаних зі створенням органів світового співтовариства і добровільним вступом до них держав (ООН, Рада Європи, Європейський Союз, СНД, ЄСП тощо), поняття суверенітету зазнає певних змін. При збереженні самостійності і незалежності у внутрішніх і зовнішніх справах, країни - члени зазначених міжнародних організацій добровільно визнають їх верховенство з окремих питань внутрішнього життя та міжнародних відносин (права людини, екологія, безпека тощо).

Кожна з існуючих держав істотно відрізняється одна від одної за національним складом населення, територіальними розмірами, історичними і культурними традиціями народу та іншими факторами. Більшість цих особливостей знаходять своє вираження у понятті "форма держави".

Форма держави - це спосіб організації і здійснення державної влади, що характеризується єдністю структури, територіальної організації та методів здійснення державної влади.

Таке розуміння форми держави найбільшою мірою дозволяє дослідити ту або іншу державу, виявити її змістовні сторони й сутнісні аспекти. Форма держави не є раз і назавжди встановленою, вона постійно змінюється і розвивається. При цьому вирішальний вплив на неї здійснює як сутність так і історичний тип держави.

Форма держави передбачає єдність і взаємозалежність трьох елементів організації державної влади:

1. форма державного правління;
2. форма державного устрою;
3. форма державного режиму.

Усі елементи форми держави тісно пов'язані між собою і будь-яка зміна державного режиму призводить до зміни форми державного правління і, навпаки, зміна форми державного правління та форми державного устрою сприяє зміні форми державного режиму.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року. //Відомості Верховної Ради України. – 2005. - №2.
2. Конституція Автономної Республіки Крим, затверджена Законом України від 23 грудня 1998 року. //Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №5-6.
3. Бабенко К.А. Принцип поділу державної влади та сучасні проблеми його реалізації в Україні (конституційно-правовий аналіз): Автореф. дис. канд. істор. наук / Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2004
4. Мельниченко В. Розподіл і єдність влади. Зарубіжна практика і потреби України //Віче. – 2000. - №9. – с.136-155.
5. Погоріло В.Ф. Конституційне право України: академічний курс: Підручник у 2-х томах. – К.: Юридична думка, 2006.
6. Сахаров Н.А. Институт президентства в современном мире. – М.: Юридическая литература, 1994. – 176 с.
7. Тихомиров Ю.А. Монархическая государственность. – М.: Облиздат. Алир, 1998. – 280 с.
8. Федерализм: теория, институты, отношения (сравнительно-правовое исследование) / Отв.ред. Топорнин Б.Н. – М.: Юристъ, 2001. – 376 с.
9. Черкасов А.И. Глава государства и правительство в странах современного мира. – М., 2006.
10. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник. – К.: Хрінком Інтер, 2002. 536 с.

Тема 4. Конституційні форми безпосередньої демократії.

Лекція (2 год.)

Принцип народного суверенітету. Поняття безпосередньої демократії. Поняття представницької демократії.

Поняття виборів. Види виборів: прямі (безпосередні) та непрямі (опосередковані), загальні та часткові (додаткові), загальнодержавні (загальнонаціональні) та місцеві (регіональні), чергові та позачергові (дострокові). Об'єктивне і суб'єктивне виборче право. Джерела виборчого права. Поняття об'єктивного і суб'єктивного права. Принципи виборчого права: загальні вибори (віковий ценз, ценз осілості, моральний ценз, службовий ценз), вільні вибори, рівні вибори, прямі вибори, таємне голосування. Поняття виборчого процесу. Характеристика стадій виборчого процесу (призначення виборів, створення виборчих округів, утворення виборчих комісій, реєстрація (складання списків) виборців, висування і реєстрація кандидатів, передвиборча агітація проведення голосування, підрахунок голосів і визначення результатів виборів). Поняття виборчої системи. Мажоритарна, пропорційна та змішана виборча система.

Поняття референдуму. Плебісцит. Класифікація референдумів: загальнодержавні (загальнонаціональні), регіональні та місцеві, конституційні та законодавчі, обов'язкові та факультативні, імперативні (зобов'язальні) та консультативні (дорадчі). Предмет референдуму.

Поняття народної ініціативи. Різновиди народної ініціативи: референдна народна ініціатива, законодавча народна ініціатива, конституційна народна ініціатива.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Поняття та принципи виборів в Україні.

2. Поняття та сутність виборчої системи і виборчого права.
3. Виборчий процес та його стадії.
4. Поняття і види референдумів.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Порядок організації і проведення референдумів.
2. Виборчий процес: поняття та стадії.
3. Особливості пропорційної виборчої системи.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Порядок проведення передвиборної агітації.
2. Підрахунок голосів виборців і визначення результатів виборів.
3. Класифікувати та схематично відобразити види референдумів.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

За Конституцією основними принципами державного ладу є такі принципи: **суверенності і незалежності держави**, демократизму держави, соціальної і правової держави, унітарності (єдності, соборності) держави та республіканської форми правління.

Але головне в демократизмі держави – це забезпечення державою реального демократизму. Це досягається як конституційно визначеним порядком формування органів державної влади та інших інститутів держави, так і характером організації діяльності держави.

Виборним представницьким органом державної влади є лише один орган державної влади – Верховна Рада України.

Виборними представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні та міські ради. Районні та обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, незалежно від порядку їх формування.

Органом державної влади, який уособлює **представницьку демократію** в Україні і є головним структурним елементом демократизму держави, визначена Верховна Рада. Лише вона має право представляти Український народ – громадян України всіх національностей – і виступати від його імені. Верховна Рада є єдиним, загальнонаціональним, колегіальним, постійно діючим органом законодавчої влади України. Демократичною є держава, яка всебічно і повно виражає волю народу, а її організація (будівництво) і діяльність постійно відповідають волі народу. Мається на увазі як загальна воля народу, так і воля окремих соціальних груп, спільностей та кожної окремої особи – людини і громадянина. Тобто демократичною є держава, яка здійснює владу народу з його волі і відповідно його волі.

Першочергове значення у становленні і функціонуванні демократичної держави має порядок формування органів державної влади (державного апарату), зокрема **порядок виборів до органів державної влади** та інші засоби їх формування.

Відповідно до Конституції, шляхом вільних і справді демократичних виборів обираються народні депутати України до парламенту – Верховної Ради, Президент, а також органи місцевого самоврядування України.

Вибори до цих органів відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. 71 Конституції).

Залежно від форми волевиявлення народу розрізняють інститути представницької і безпосередньої демократії.

Вищими формами безпосереднього здійснення народом влади визначено **вибори і референдуми**, на основі яких забезпечується формування інтересів у суспільстві, узгодження й координування цих інтересів, прояв волі народу як через формування представницьких органів держави та органів самоврядування і прийняття ними

відповідних рішень, насамперед у формі законів, так і через прийняття рішень безпосередньо громадянами.

Окрім провідних форм реалізації безпосереднього народовладдя – виборів, референдумів, Конституцією України надається можливість здійснення народного волевиявлення і через інші форми безпосередньої демократії, зокрема дорадчі опитування, народні обговорення тощо.

Отже, характерними рисами безпосередньої демократії обов'язково мають виступати:

- пряме волевиявлення народу, тобто участь громадян у прийнятті рішень, здійсненні влади від його імені;
- прийняття рішення обов'язкового, імперативного характеру.

Пряме народовладдя – це система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі у встановленні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і безпосередньому прийнятті владних рішень з передбачених Конституцією та законами України питань.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про Центральну виборчу комісію» від 30 червня 2004 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. - №36. - ст.448.
2. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. - № 10-11. - ст.73.
3. Закон України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 року в редакції закону від 18 березня 2004 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №20-21. - ст.291.
4. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10 липня 2010 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. - № 35-36. - ст.491.
5. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №33. – ст.443.
6. Законодавство про вибори народних депутатів України: Науково-практичний посібник // Панов М.І., Серьогіна С.Г. та ін. – Х.: «Одіссей», 2006. -352с.
7. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики /За ред. проф. В.Ф.Погорілка. – К., 2001.
8. Кириченко В.М., Куракін О.М. Порівняльне конституційне право (модульний курс): навч.посібн. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.
9. Лавринович О. Проблема надійності виборів // Право України. – 2000. - №6.
10. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії // Право України. – 2001. - №8.
11. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність. – К., 2000.
12. Ставнійчук В. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики. – К., 2001.
13. Федоренко В. Юридична сила референдумів, плебісцитів // Віче. – 2000. - №8.

Тема 5. Конституційно-правовий статус людини і громадянина

Лекція (2 год.)

Основи правового статусу людини і громадянина: поняття, структура і основні принципи. Поняття, принципи та правова регламентація громадянства України. Підстави

набуття і припинення громадянства України. Повноваження органів і посадових осіб по вирішенню питань щодо громадянства України.

Правовий статус іноземців, біженців та осіб без громадянства в Україні. Права, свободи і обов'язки іноземців.

Права і свободи людини і громадянина: поняття, співвідношення термінів. Класифікація конституційних прав та свобод людини і громадянина. Конституційні обов'язки людини і громадянина. Конституційні гарантії захисту прав та свобод людини і громадянина. Міжнародно-правовий механізм захисту прав та свобод людини і громадянина.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Загальна характеристика правового статусу людини та громадянина.
2. Поняття, зміст і принципи громадянства України.
3. Підстави набуття та припинення громадянства. Повноваження органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства.
4. Основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Співвідношення термінів «права», «свободи», «обов'язки».
5. Класифікація прав, свобод та обов'язків..
6. Правове положення іноземців, біженців та осіб без громадянства.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Правовий статус іноземних громадян.
2. Громадянство дітей.
3. Покоління прав людини.
4. Обмеження прав людини і громадянина.
5. Гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Уповноважений Верховної Ради з прав людини і громадянина в Україні.
2. Міжнародні стандарти прав людини.
3. Система захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні.
4. Відобразити у вигляді схеми способи набуття громадянства.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

Розглядаючи питання вказаної теми, студенти повинні знати, що собою представляє конституційно-правовий статус особистості, структурні елементи цього статусу, його види та ін. Під **конституційно-правовим статусом особи** розуміють загальні, основоположні начала, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини й громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; користуватися свободою дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

До поняття правового статусу входять **такі основні елементи** (вони складають його зміст і структуру): громадянство; загальна правоздатність; принципи правового статусу; конституційні права, свободи й обов'язки громадян; гарантії прав і свобод; відповідні правові норми.

Основними принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини є:

1. Закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права;
2. Принцип невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини та належність її їй від народження (ст. 21 Конституції України).

Цей принцип означає, що всі люди визнаються вільними, що вони володіють правами і свободами від народження;

3. Принцип рівноправності прав і свобод осіб (ст. 24 Конституції України).

Цей принцип означає, що здійснення прав та свобод людини і громадянина не повинно порушувати права та свободи інших осіб.

4. Принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина (ст. 23 Конституції України) полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути і обов'язків без прав.

5. Принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина полягає в тому, що, по-перше, конституційні права і свободи гарантуються державою й не можуть бути скасовані і, по-друге, при прийнятті нових законів або внесенні до них змін не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Громадянство – це структурний елемент правового статусу особи, який розкриває головний зміст зв'язку людини і держави, взаємовідносин громадянина з державою та суспільством. У визначенні громадянства України, яке дається в преамбулі Закону “Про громадянство України”, підкреслюється правовий характер зв'язку особи й Української держави. Громадянство – правовий, а не фактичний стан. Громадян держави не можна розглядати як сукупність осіб, що проживають на її території, оскільки за цією ознакою останні утворюють населення країни – категорію демографічну. Терміном “населення” охоплюється не тільки громадяни певної держави, а й іноземці та особи без громадянства, які проживають в країні. Громадянином держави є особа не в силу того, що проживає на її території, а внаслідок існування між особою і державою певних правових зв'язків. Підставами і умовами набуття громадянства України. Ст. 11 Закону про громадянство України зазначає, що підставами набуття громадянства є:

- 1) народження;
- 2) походження;
- 3) прийняття до громадянства України;
- 4) поновлення громадянства України;
- 5) інші підстави, передбачені міжнародними договорами України, які ратифіковано

Верховною Радою України.

Даний перелік підстав для набуття громадянства є вичерпним. Це означає, що жодні інші за законодавчі чи підзаконні акти не можуть встановлювати додаткових підстав набуття громадянства, або ж скасувати чи обмежувати їх дію.

Особливим та найважливішим елементом конституційно-правового статусу людини в Україні є її права, свободи та обов'язки.

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. Вирішення проблем прав людини в ній характеризується принципово новими для України підходами. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

Конституційні права і свободи — це встановлені Українською державою, закріплені в її Конституції та інших законах певні можливості, які дають змогу кожному громадянину обирати вид своєї поведінки, користуватися економічними і соціально-політичними свободами та соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах.

Існують різноманітні підстави класифікації прав та свобод, ціла система гарантій їх дотримання, реалізації та захисту, які студенти повинні знати.

Окрему увагу слід приділити статусу негромадян України, які на законних підставах перебувають або проживають на її території. До цих осіб відносяться іноземці, біженці, особи без громадянства, особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту та ін.

Особливості та характерні риси статусу цих осіб регулюються окремими спеціальними законами, якими слід користуватись при підготовці до теми.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №13.
2. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» від 23 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №20.
3. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. - №19-20. –ст.179.
4. Закон України «Про правовий статус закордонних українців» від 4 березня 2004р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №25.
5. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» // Відомості Верховної ради України. – 2012. - №16. – ст.146.
6. Закон України «Про іміграцію» від 7 червня 2001р. // Відомості Верховної Ради України.- 2001. - №41.
7. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №25.
8. Закон України “Про звернення громадян” від 2 жовтня 1996р., зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №47.
9. Закон України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 року. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №36.
10. Закон України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 року. // Урядовий кур’єр. – 2004. – 15 січня.
11. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №49.
12. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року. №2866-1У // Урядовий кур’єр. – 2005. – 19 жовтня.
13. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №14.
14. Положення «Про державну імміграційну службу», затверджене Президентом України від 06.04.2011 року // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/405/2011>
15. Європейська Конвенція про громадянство. Міжнародний договір від 7 листопада 1997 року. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2001. - №11: Законодавство України про громадянство.
16. Загальна декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948.
17. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. /Українська правнича фундація. – К.: Право, 1995.
18. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. //Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2002. - №2.
19. Закоморна К. Особливості законодавчого регулювання діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини //Право України. – 2000. - №1.
20. Карпачова Н.І. Стан дотримання прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – Видання друге. – Харків: Консум, 2001. – 464с.
21. Конституція України: Офіц текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник /Авт.-упоряд. М.І.Хавронюк. – К.: Парламент. вид-во: 1999. – 544с.- (Законодавство: нормат. док. та комент.).
22. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Україні //Право України. – 1998. - №11.

23. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч.посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336с.- Бібліогр.: С.325-329.
24. Копиленко О. Щодо закону про громадянство України // Право України. – 2001. - №10.
25. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини і громадянина. – Х., 2001.
26. Малинникова Л. Проблеми забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина в процесі здійснення державно-правової реформи в Україні //Вісник Конституційного Суду України. – 2000. - №6.
27. Науково-практичний коментар Закону України «Про громадянство України». – К.: «МП Леся», 2002. -251с.
28. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навч.посіб. /О.В.Філонов, В.М.Субботін, В.В.Пашутін, І.Я.Тодоров, - К.: Знання, 2006. – 215с.
29. Тодика Ю.М. Конституційно-правовий статус людини та громадянина в Україні. Тодика О.Ю.- К.: Концерн «Видавничий Дім ІН Юре», 2004 г. – 368с.
30. Гражданство Украины: конституционно-правовой аспект. – Х.,2002.
31. Права человека. Учебник для вузов /Ответственный редактор – член-корр. РАН, д.ю.н. Е.А.Лукашева. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М), 2001. – 573с.

ПИТАННЯ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЮ №1

1. Конституційне право України: поняття, сутність.
2. Предмет і метод конституційного права, їх специфіка.
3. Суб'єкти та об'єкти конституційного права.
4. Джерела конституційного права.
5. Поняття конституції: її сутність, юридична природа, класифікація.
6. Форма та структура Конституції України.
7. Місце Конституції України в системі нормативно-правових актів.
8. Конституція України 1996 року: порядок прийняття та зміни.
9. Принцип розподілу влади: поняття, сутність.
10. Поняття і елементи форми держави.
11. Форма державного правління.
12. Поняття і ознаки монархічної форми правління, її різновиди.
13. Характеристика республіканської форми правління, види республік.
14. Форма державного устрою як елемент форми держави.
15. Форма державного режиму: види та основні сутнісні характеристики.
16. Конституційна характеристика української держави.
17. Поняття та основні форми безпосередньої демократії в Україні.
18. Вибори як основна форма безпосередньої демократії, види виборів.
19. Основні принципи виборів.
20. Виборче право: поняття, сутність.
21. Виборча система: поняття, сутність, види.
22. Загальні засади виборчого процесу: поняття, стадії, правове закріплення.
23. Поняття референдуму, види референдумів.
24. Принципи та порядок проведення референдумів.
25. Конституційно-правовий статус людини та громадянина в Україні.
26. Громадянство України: поняття, принципи.
27. Способи набуття та припинення українського громадянства.
28. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства.
29. Правовий статус біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні.
30. Поняття та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.

31. Особисті (громадянські) права і свободи людини і громадянина.
32. Політичні права людини і громадянина.
33. Економічні, соціальні та культурні права.
34. Конституційні обов'язки людини і громадянина.
35. Система гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Змістовний модуль №2. Конституційний статус органів державної влади

Тема 6. Конституційний статус законодавчої влади держави.

Лекція (2 год.)

Місце і роль парламенту у системі органів державної влади. Поняття і функції парламенту. Представницька функція. Законодавча функція. Державотворча (установча) функція. Функція парламентського контролю. Фінансова функція.

Основні моделі організації парламенту. Однопалатні (монокамеральні) та двопалатні (бікамеральні) парламенти. Порядок формування палат парламенту. Кількісний склад парламенту та строк його повноважень.

Внутрішня структура парламенту. Керівні органи. Комітети та комісії. Тимчасові комітети та комісії. Парламентські фракції (групи, клуби).

Конституційно-правовий статус члена парламенту. Вимоги, які висувуються до кандидатів у члени парламенту. Вільний мандат. Імперативний мандат. Депутатський імунітет (депутатська недоторканність). Депутатський індемнітет. Принцип несумісності депутатського мандату.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Конституційний склад, структура і порядок роботи парламенту.
2. Повноваження Верховної Ради України.
3. Законодавчий процес в Україні.
4. Конституційно-правовий статус народного депутата.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Парламент і парламентаризм.
2. Особливості формування депутатських фракцій в парламенті
3. Депутатський імунітет та депутатський індемнітет.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Обов'язки народного депутата України.
2. Комітети і комісії Верховної Ради України.
3. Провести порівняльний аналіз конституційно-правового статусу вітчизняних та зарубіжних парламентарії (на прикладі певної держави).

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

У відповідності із теорією поділу влади, **законодавча влада** є одним із проявів єдиної верховної влади і являє собою одну із трьох самостійних, формально незалежних гілок державної влади. За Ш. Монтеस्क'є, законодавча влада являє собою першу владу і є однією із трьох самостійних, формально незалежних гілок влади.

Як самостійна гілка державної влади в Україні, законодавча влада характеризується рядом ознак, які відрізняють її від інших гілок державної влади. Ці ознаки обумовлені функціональним призначенням названої гілки державної влади. До характерних ознак законодавчої влади належать наступні.

1. Законодавча влада являє собою легітимну владу. Вона формується і уповноважується на здійснення державної влади безпосередньо народом України, що, відповідно до Конституції, є єдиним джерелом всієї влади. Правомірність, законність здійснення органом законодавчої влади - Верховною Радою України своїх повноважень, визнається і

підтверджується народом, як єдиним джерелом всієї влади, який безпосередньо формує орган законодавчої влади.

2. Основне призначення законодавчої влади полягає у забезпеченні законодавчого регулювання суспільних відносин, тобто, у розробці і прийнятті законів - актів, що, після Конституції України, мають найвищу юридичну силу стосовно всіх нормативно-правових актів держави.

Виходячи із сутності принципу поділу влади, з його послідовної реалізації, що передбачає запровадження механізму стримувань і противаг у побудові і діяльності органів, які представляють всі три гілки державної влади, законодавчі повноваження, ні за яких обставин не можуть делегуватися органам виконавчої чи судової влади або органам місцевого самоврядування. Таким чином, здійснення **законодавчої функції** становить прерогативу органу законодавчої влади.

3. Однією із найважливіших ознак законодавчої влади є її **представницький характер**. Він знаходить прояв у тому, що народні депутати, які обрані безпосередньо громадянами країни до органу законодавчої влади - Верховної Ради України, є представниками всього Українського народу у парламенті. Отже, Верховна Рада, як єдиний орган законодавчої влади, є найвищим представницьким органом всього Українського народу.

4. Законодавча влада здійснює **повноваження установчого характеру**, які за змістом істотно відрізняються від однойменних повноважень інших гілок влади. Установча діяльність законодавчої влади полягає в тому, що ця гілка влади: по-перше, засновує органи виконавчої і судової влади, систему місцевого самоврядування, встановлює інші інститути держави і державності; по-друге, бере участь у їх формуванні.

5. Характерною ознакою законодавчої влади є здійснення нею **контрольної функції**. Це функція парламентського контролю, що здійснюється в межах, визначених Конституцією України та законом. Наприклад, контроль Верховної Ради України за організацією виконання Кабінетом Міністрів України Закону Про Державний бюджет України на нинішній рік.

Парламент - це найвищий загальнонаціональний представницький орган влади, який обирається народом країни - її громадянами (виборчим корпусом), а інколи частково призначається, і який здійснює визначені законодавством повноваження у різних сферах суспільного і державного життя, провідними серед яких є повноваження законодавчого, установчого і контрольного характеру.

Сам термін «парламент» походить від латинського слова «pariāre», буквально - говорити, розмовляти. Отже, цей термін вживається для найменування органу, в якому говорять, обговорюють. Парламент являє собою невід'ємний атрибут кожної демократичної держави, його наявність, поряд із іншими факторами, є показником, зокрема, свободи людини і суспільства.

Історія сучасного парламенту починається з епохи буржуазних революцій, після перемоги яких парламент зміцнив свої роль і значення. досяг статусу найважливішого органу держави в загальній структурі державного механізму. Повноваження парламенту розширювалися поступово, особливо ж важливим є те, що інституювався його контроль за структурами управлінської влади. Історично, сучасним парламентам передували станово-представницькі органи епохи феодалізму, коли монархи для боротьби з феодальною роздробленістю були змушені спиратись на торговельну і промислову буржуазію та інші стани.

Правова регламентація діяльності першої гілки державної влади в Україні - законодавчої влади здійснюється у Розділі 4 Конституції України. В ньому визначено правовий статус органу законодавчої влади, порядок його утворення і діяльності, його компетенцію.

Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - **Верховна Рада України**. З прийняттям Конституції України і 996 р.. Верховна Рада України, за своїм статусом, набула всіх основних рис парламенту

України. Конституювання Верховної Ради України єдиним органом законодавчої влади втілює доктринальне положення: закони, які є актами, що після Конституції України мають найвищу юридичну силу, вправі приймати виключно Верховна Рада. З метою здійснення правового регулювання суспільних відносин на рівні закону, народ України обирає лише один постійний орган - парламент.

Пріоритетною рисою українського парламенту як органу законодавчої влади є його єдність - винятковість, універсальність у системі органів державної влади. Це обумовлено насамперед унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, внутрішньою структурою парламенту та іншими факторами.

За своєю структурою, функціями та соціальним призначенням Верховна Рада України втілює засади представництва всього народу України. Народні депутати, що обрані і уповноважені на здійснення визначених у законодавстві завдань і функцій безпосередньо народом України, є представниками всього Українського народу у Верховній Раді, як в органі загальнонаціонального представництва.

Таким чином, Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона наділена правом представляти весь Український народ - громадян України всіх національностей і виступати від імені всього народу.

У статті 75 Конституції України визначається правовий статус Верховної Ради України - встановлено, що вона є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Це означає, що виключно до компетенції Верховної Ради України належить прийняття законів України - законодавчих актів, які після Конституції України мають найвищу юридичну силу та яким повинні відповідати нормативно-правові акти всіх інших державних органів та органів місцевого самоврядування. Отже, сьогодні в Україні не існує інших органів законодавчої влади - загальнонаціональних або місцевих - крім Верховної Ради.

Окрему увагу в межах розглядуваної теми слід звернути на правовий статус народного депутата України.

Правовий статус народного депутата України - це становище народного депутата України, яке врегламентоване нормами чинного законодавства.

Правовий статус народних депутатів України має свої особливості. Насамперед це обумовлюється юридичною природою і соціальним призначенням мандата, яким наділяється депутат. **Специфіка** статусу народного депутата обумовлюється особливостями його повноважень, як представника народу України у Верховній Раді України та як парламентарія, які впливають із функціонального призначення парламенту України як органу законодавчої влади, змістом та гарантіями діяльності українського парламентарія.

Багатогранність правового статусу парламентарія України проявляється, насамперед, у тому, що:

- як повноважний представник всього народу України у Верховній Раді, народний депутат покликаний виражати інтереси українського народу;
- як член органу законодавчої влади, він зобов'язаний відстоювати загальнодержавні інтереси.

Народний депутат є членом парламенту України. Як такий, він має право і зобов'язаний брати безпосередню участь у роботі Верховної Ради та її органів. Він зобов'язаний брати безпосередню участь у здійсненні завдань і функцій Верховної Ради як єдиного органу законодавчої влади - у реалізації функції законотворчості, у здійсненні ефективного парламентського контролю за виконанням законів й інших актів, що нею прийняті та ін.

Народний депутат користується всіма правами повноважного представника народу. Це забезпечує йому можливість брати вирішальну участь у роботі парламенту України, тобто - з правом вирішального голосу. З другого боку, Верховна Рада, членом якої є кожен

народний депутат, повинна створювати належні умови для його ефективної роботи і в той же час контролювати діяльність депутата. Верховна Рада, як колектив депутатів, вправі заслуховувати кожного депутата про виконання ним депутатських обов'язків та доручень парламенту. Вона вправі застосовувати до депутата, який порушує норми законодавства щодо правил роботи в парламенті, відповідні заходи впливу.

Студенти мають знати природу депутатського мандату, його використання в Україні, особливості прав, обов'язків та відповідальності народних депутатів.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 року в редакції закону від 22.03.2001 року //Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №42. – ст.212.
2. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року //Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №23.
3. Закон України «Про регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. - №14-15, №16-17. - ст.133.
4. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток: Монографія. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. – 288с.
5. Депутатська недоторканність: (Сучас. парлам. та судова практика: правовий аналіз) /О.В.Задорожній, М.М. Добкін, А.О.Селіванов; За заг. ред. О.В.Задорожнього. – К.: Логос, 2004. – 288с.
6. Журавський В. Двопалатний парламент в Україні: проблеми формування //Право України. – 2001. - №3.
7. Журавський В. Щодо концептуальних засад майбутнього Закону «Про регламент Верховної Ради України» //Право України. – 2002. - №7.
8. Косинський В. Законодавчий процес та процедура, їх основні стадії і етапи //Право України. – 1999. - №9.
9. Кушніренко О., Мельничук А. Комітети Верховної Ради України: проблеми формування і статусу //Право України. – 1998. - №11.

Тема 7. Конституційний статус глави держави.

Лекція (2 год.)

Поняття і місце глави держави у системі органів державної влади. Конституційний статус глави держави. Роль і функції глави держави. Юридичні форми глави держави.

Порядок заміщення посади глави держави у монархіях. Системи престолонаслідування: салічна, кастильська, удосконалена кастильська (шведська), австрійська (гамбургська). Регентство. Присяга монарха. Основні причини збереження монархії.

Порядок заміщення посади глави держави у республіках. Способи обрання президента. Основні вимоги, які висуваються до кандидата на посаду президента (наявність громадянства, віковий ценз, наявність виборчого права тощо). Строк повноважень президента.

Повноваження глави держави. Право розпуску парламенту. Прав вето. Різновиди вето глави держави. Участь глави держави у формуванні уряду та його відставці, реалізації судової влади. Зовнішньополітична діяльність глави держави.

Семінар (2 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Поняття і місце глави держави у системі органів державної влади.
2. Президент України – глава Української держави.
3. Вибори Президента України. Правова регламентація виборів Президента України.

4. Повноваження Президента України. Дострокове припинення повноважень Президента України.
5. Акти Президента України.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

- Президент України в системі розподілу влади.
- Гарантії діяльності глави Української держави.
- Організація і проведення виборів Президента України.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Повноваження Президента України в сфері виконавчої влади.
2. Роль глави держави в президентсько-парламентській республіці.
3. Відобразити у вигляді схеми повноваження глави держави у парламентській та президентській республіках

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

Регламентує правового статусу Президента України присвячений розділ V Конституції України. В цьому розділі визначається обсяг повноважень Президента, порядок їх здійснення, форми взаємодії Президента з органами різних гілок державної влади.

Відповідно до ст. 102 Конституції,

«Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.»

Визначений у статті 102 статус Президента України дає підстави розглядати його як офіційного представника держави і державної влади в цілому, а не якоїсь одної з її гілок - законодавчої, виконавчої чи судової. Як глава Української держави Президент є найвищою посадовою особою в державі. Він наділений повноваженнями виступати від імені України як у середині країни, так і у міжнародних відносинах.

У розділі V Конституції України визначається місце і роль Президента в державі, окреслюється коло його відповідальних повноважень, регламентується порядок обрання Президента, вступу його на пост та припинення його повноважень. Встановлені принципи й форми взаємовідносин і співпраці Президента з органами всіх трьох гілок державної влади.

Отже, за Конституцією Президент є саме главою держави. Найвищим органом виконавчої влади в Україні за Конституцією є Кабінет Міністрів України.

Аналогічним чином правовий статус Президента визначається в Конституціях Росії, Італії, Угорщини.

Як глава держави, Президент України є найвищою посадовою особою в країні. Саме тому він наділяється повноваженнями виступати від імені України як у внутрішньому житті країни так і в міжна-родних відносинах. Положення Конституції приводять до висновку, що Президент України є найвищою посадовою особою української держави, яка має забезпечувати цілісність держави.

Основні напрямки діяльності Президента України визначені у ч. 2 ст. 102 Конституції. Відповідно до зазначеної статті, на Президента України покладається по-перше, обов'язок бути гарантом державного суверенітету України, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади країни. По-друге, Президент виступає як гарант територіальної цілісності України. Саме на Президента Конституцією покладається обов'язок забезпечувати недоторканість зовнішніх кордонів України, припиняти спроби будь-яких сил в середині країни розчленити територію України, відокремити якусь її частину. По-третє, Президент діє як гарант дотримання Конституції України в напрямку забезпечення відповідності внутрішньої і зовнішньої політики України Конституції та

інтересам держави. По-четверте, згідно із Конституцією Президент є гарантом дотримання прав і свобод людини і громадянина. Це передбачає покладення на Президента обов'язку створювати умови, які б забезпечували чітке і своєчасне реагування з боку відповідних органів державної влади на порушення прав і свобод людини. Як гарант прав і свобод людини і громадянина. Президент зобов'язаний також сприяти створенню необхідних механізмів контролю за їх додержанням та механізмів забезпечення їх реалізації.

Визначаючи статус Президента України, Конституція встановлює **коло його повноважень**, принципи взаємовідносин з органами, що представляють всі гілки державної влади в Україні. Значне місце серед конституційних положень належить тим із них, завдяки яким забезпечується можливість органів всіх гілок влади співпрацювати із Президентом, а також впливати на його діяльність з метою запобігання будь-яким свідомим або не свідомим зловживанням з боку Президента владою. Кожна із гілок влади має можливість застосовувати механізми стримувань і противаг. Так, в разі вчинення Президентом державної зради або іншого злочину Верховна Рада має право на усунення Президента з поста у порядку особливої процедури імпичменту.

В залежності від змісту і характеру діяльності Президента, всю сукупність його **повноважень можна поділити** на декілька груп.

- 1) повноваження президента, пов'язані із забезпеченням державної незалежності, національної безпеки та оборони країни;
- 2) повноваження, пов'язані з представництвом України у міжнародних відносинах;
- 3) повноваження у сфері законодавчої діяльності;
- 4) установчі (державотворчі) повноваження, тобто такі, що пов'язані із формуванням інших державних органів;
- 5) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради України;
- 6) повноваження, пов'язані з прийняттям до громадянства України та його припинення, наданням притулку в Україні;
- 7) повноваження стосовно призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України відповідно до ст. 156 та проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою тощо.

В Конституції передбачені обставини, при наявності яких повноваження Президента України припиняються достроково. Перелік підстав дострокового припинення повноважень Президента України передбачений у ст. 108 Конституції. До них належать: 1) відставка Президента; 2) неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я; 3) усунення Президента з поста в порядку імпичменту; 4) смерть.

Президент України, відповідно до ст. 106 Конституції України, на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24 статті 106 Конституції України, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Таким чином, для забезпечення виконання своїх повноважень, Президент наділяється правом видавати укази і розпорядження, що є обов'язковими до виконання на всій території України. Ці акти мають створюватись на основі Конституції і законів України, їм відповідати, спрямовуватися на виконання їх положень.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 року в редакції закону від 18 березня 2004 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №20-21. - ст.291.

2. Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 2 березня 2000 року //Відомості Верховної Ради України. – 2000. - №21.
3. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998р. №183/98-ВР //ВВР. – 1998. -№35.
4. Положення про Адміністрацію Президента України, затверджене Указом Президента України від 2 квітня 2010 року N 504/2010 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/2010>.
5. Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави //Віче. – 2001. - №10.
6. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 176с.
7. Серьогіна С.Г. Функції Президента України //Проблеми законності: Респ. міжвід. Наук.зб. – Х., 1998. - №34.
8. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці //Вісник Академії правових наук України. – 2000. - №4
9. Серьогіна С.Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. – Х., 2001.
10. Тодика Ю.Н., Яворский В.Д. Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Х., 1999.
11. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: Автореф. дис. канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – К., 2005.

Тема 8. Конституційний статус виконавчої влади

Лекція (2 год.)

Поняття і місце виконавчої влади у системі органів державної влади. Уряд — носій виконавчої влади. Класифікація урядів: однопартійний уряд, коаліційний (багатопартійний) уряд, безпартійний (службовий) уряд.

Порядок формування уряду. Парламентський і позапарламентський способи формування урядів. Структура уряду. Континентальна і англосаксонська модель. Склад уряду. Глава уряду. Заступники глави уряду. Міністри. Парламентські секретарі. Міністри без портфелю. Кількісні параметри складу уряду. Вимоги до членів уряду.

Компетенція уряду. Повноваження уряду в сфері державного управління, у законодавчій сфері, у сфері зовнішньої політики та надзвичайні повноваження. Нормотворча діяльність уряду. Делеговане законодавство.

Конституційно-правова відповідальність уряду. Види відповідальності. Політична відповідальність уряду перед парламентом, главою держави, одночасно перед парламентом і главою держави. Різновиди політичної відповідальності: колективна (солідарна) і індивідуальна. Вотум недовіри уряду. Юридична відповідальність. Застосування процедури імпичменту.

Центральні органи виконавчої влади. Державна виконавча влада на місцях.

Семінар (1 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Поняття і місце виконавчої влади в системі органів державної влади.
2. Порядок формування, структура та склад Кабінету Міністрів України.
3. Повноваження Кабінету Міністрів.
4. Центральні органи виконавчої влади.
5. Конституційно-правовий статус державної виконавчої влади на місцях.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Порядок формування Уряду України.
2. Система органів виконавчої влади в Україні.
3. Конституційно-правовий статус місцевої державної адміністрації

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Розподіл повноважень між посадовими особами Уряду України.
2. Місце і роль виконавчої влади в системі розподілу влади.
3. Відобразити у вигляді схеми порядок формування та структуру уряду.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

Відповідно до теорії поділу влади, виконавча влада являє собою одну із трьох самостійних, формально незалежних одна від одної гілок державної влади. Функціональне **призначення виконавчої влади** полягає насамперед у виконанні Конституції і законів України, а також інших актів, що приймаються органом законодавчої влади, іншими органами державної влади. Звідси випливає, що державна виконавча влада є владою правозастосовчою.

Організаційно, виконавча влада уособлена в системі відповідних органів державної влади, через які реалізуються її функції та владні повноваження.

Як самостійній гілці державної влади, виконавчий владі притаманні певні ознаки, які відрізняють її від законодавчої і судової влади.

Насамперед, виконавча влада здійснює функції держави у специфічній формі. Зміст функцій виконавчої влади впливає із сутності і форми самої держави. Сутність і форма держави обумовлюють зміст і характер повноважень виконавчої влади.

Необхідною умовою успішного функціонування виконавчої влади є наявність певних організаційних структур в системі державного механізму - відповідних органів державної влади. Такі органи призначені здійснювати функції державної виконавчої влади, а саме - функції управління економічними і соціальними процесами в суспільстві і державі. Функціонування виконавчої гілки державної влади забезпечується через діяльність системи органів виконавчої влади, що мають вертикальний зв'язок між супідрядними органами виконавчої влади, на підставі розподілу повноважень між ними.

До **системи органів** виконавчої влади входять: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади України, уряд Автономної Республіки Крим, місцеві органи виконавчої влади в областях, районах, містах Києві та Севастополі, тобто - місцеві державні адміністрації.

Система органів виконавчої влади, їх правовий статус регулюються Конституцією України (розділ VI), Законом України «Про Кабінет Міністрів України», Законом України «Про місцеві державні адміністрації», іншими законами а також указами Президента України.

В Конституції України визначається система та ієрархія органів державної виконавчої влади, встановлюється їх правовий статус, визначаються основи компетенції, форми взаємодії з іншими гілками державної влади та главою держави, регламентуються питання щодо порядку утворення, строків повноважень, підстав та порядку дострокового припинення повноважень органів виконавчої влади, їхньої підконтрольності, підзвітності та відповідальності. Детальна, всебічна правова регламентація питань, що стосуються функціонування виконавчої влади в Україні, здійснюється, на основі Конституції України, у законах України та в інших підзаконних нормативно-правових актах.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. На це вказують особливості його правового статусу, повноваження його посадових осіб, організація діяльності та відносини з іншими органами, що входять у систему органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, указами Президента України, постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України (ч. 3 ст. 113 Конституції України).

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом. Уряд приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях. Він регулярно інформує громадськість через

засоби масової інформації про свою діяльність, залучає громадян до процесу прийняття рішень, що мають важливе суспільне значення. Прийняття Кабінетом Міністрів України актів, що містять інформацію з обмеженим доступом, можливе лише у випадках, визначених законом, у зв'язку із забезпеченням національної безпеки та оборони України. Всі рішення Уряду підлягають обов'язковому оприлюдненню, крім актів, що містять інформацію з обмеженим доступом.

Завданнями Кабінету Міністрів України є:

1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості;

3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;

5) забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;

6) забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

8) організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

9) спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Окрім прем'єра, до нього входять перший віце-прем'єр, три віце-прем'єри та міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України. Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 07 жовтня 2010 року. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - №9. – ст.58.

2. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999р. з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №20-21. – ст.190.
3. Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 20007 року. //Офіційний вісник України. – 2007. - №54.
4. Авер*янов В. Центральні органи виконавчої влади України: концептуальний підхід до класифікації в контексті адміністративної реформи в Україні //Вісник академії правових наук України. – 1999. - №1 (16).
5. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) //Право України. – 2002. - №12.
6. Коваль О. Місцеві органи державної виконавчої влади: структура, повноваження та компетенція в умовах регіоналізації України //Вісник Української Академії державного Управління при Президентові України. – 2001. - №2. – Ч.1. – с.82.
7. Крупчан О. Компетенція центральних органів виконавчої влади //Вісник Академії правових наук України. – 2002. - №2 (29).
8. Михеєнко Р. Виконавча влада і конституційні статуси Президента України та Кабінету Міністрів України //Право України. – 2000. - №8.
9. Органи державної влади України /За ред. В.Ф.Погорілка. – К., 2002.
10. Шаповал В.М. Конституція і виконавча влада. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 80с.

Тема 9. Конституційний статус органів судової влади

Лекція (2 год.)

Поняття і місце судової влади в системі органів державної влади. Загальні та специфічні ознаки судової влади.

Конституційні принципи організації і функціонування судових систем. Поняття і структура судових систем. Англосаксонська (англо-американська) і романо-германська (континентально-європейська) моделі судових систем. Принципи організації судових систем. Конституційні принципи судочинства.

Поняття конституційної юстиції. Основні моделі спеціалізованого конституційного контролю (американська, європейська). Конституційний суд. Місце Конституційного суду в системі державних органів, його функції. Рішення Конституційного суду, їхня юридична чинність і способи реалізації.

Поняття правового статусу суддів. Принципи діяльності суддів: добір та призначення на посаду, незмінюваність, незалежність, несумісність, суддівський імунітет.

Семінар (1 год.)

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Поняття і місце судової влади в системі органів державної влади.
2. Конституційні принципи організації і діяльності судової влади в Україні.
3. Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції. Повноваження і порядок діяльності.
4. Статус суддів в Україні.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Незалежність і недоторканість суддів в Україні.
2. Конституція України і судова влада в Україні.
3. Конституційно-правовий статус суддів загальних і конституційних сдів.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ТЕСТУВАННЯ.

Завдання для самостійної роботи (2 год.)

1. Принципи побудови судової системи в Україні.

2. Види органів конституційного контролю.
3. Зміст та система принципів правосуддя.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

В системі стримувань і противаг, що мають блокувати переростання демократичної держави у тоталітарну, судова влада відіграє особливу виняткову роль. Здійснення судової влади уособлюється у діяльності відповідних державних органів - судів.

Суд - це орган держави, який покликаний охороняти від будь-яких посягань інтереси людини і громадянина, суспільства і держави, шляхом здійснення правосуддя та застосування заходів державного примусу щодо суб'єктів, які порушують встановлений правопорядок. Тому суд повинен мати такий правовий статус, такі повноваження, які б давали йому можливість шляхом здійснення правосуддя, гарантувати відповідність і зв'язок права на виявлення свободи з обов'язком додержуватись законів.

Роль судової влади у функціонуванні держави полягає у тому, що вона покликана забезпечувати баланс між законодавчою і виконавчою гілками державної влади. Послаблення позицій судової влади автоматично призводить до посилення позицій найчастіше виконавчої гілки державної влади, а отже і до порушення балансу між гілками влади. Це веде до зловживань і порушень закону з боку законодавчої або виконавчої гілок державної влади.

Судова влада здійснює певні, властиві лише їй функції. До них насамперед належать **правосуддя і контроль**.

Стаття 124 Конституції України встановлює, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Правосуддя - це діяльність, що ґрунтується на суворому дотриманні законів. Справжнє правосуддя існує лише тоді, коли суд правильно встановив суттєві для даної справи обставини і безпомилково застосував закон, прийняв на цій основі справедливе рішення. Якщо суд приймає рішення, що суперечать закону (наприклад, засуджує невинного у скоєні злочину, то це не правосуддя, а беззаконня, свавілля). Правосуддя, з точки зору права і моралі, - базується на законі та справедливості.

Розгляд і вирішення справ у судовому засіданні є засобом здійснення правосуддя. У судовому засіданні досліджуються докази з метою встановлення істини у справі. Судове засідання закінчується прийняттям рішень з цивільних справ або винесення вироку у кримінальних справах. Ці рішення суду прийнято називати актами правосуддя.

Таким чином, судова влада реалізується насамперед шляхом здійснення правосуддя.

Правосуддя - це передовсім одна із провідних функцій судової влади. Воно є формою діяльності органів судової влади. **Правосуддя полягає** у розгляді і вирішенні судами справ, що віднесені законодавством до їхньої компетенції. Правосуддя можна визначити як застосування судовими органами правових норм щодо конкретних ситуацій, які виникають у житті. Це ситуації, що пов'язані із порушенням норм конституції і законів України, а також при виникненні майнових, трудових, сімейних, господарських та інших спорів, при вчиненні кримінальних злочинів, адміністративних правопорушень тощо.

Судова влада в Україні здійснюється виключно судами (ст. 124 Конституції України). Правосуддя здійснюється у формі судочинства з цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справ та у формі конституційного судочинства - вирішення питань щодо відповідності Конституції України законів та інших правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування.

Система судової влади України - це система всіх заснованих державою і утворених у встановленому законом порядку органів судової влади, які мають однорідні завдання і функції і діють на основі єдиних конституційних принципів.

Організація і діяльність судової влади в Україні регламентується Конституцією України (розділ 8, 12), Законами України: «Про судоустрій і статус суддів», «Про Конституційний Суд України», «Про статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», «Про

органи суддівського самоврядування», «Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію та дисциплінарну відповідальність суддів України», Кримінально-процесуальним кодексом України, Цивільно-процесуальним кодексом України, Адміністративно-процесуальним кодексом України та ін.

Конституційний Суд займає особливе місце в системі судової влади України. Він є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Конституційний Суд покликаний забезпечувати відповідність законів та інших актів органів державної влади конституції України. На нього покладається також здійснення функції тлумачення положень Конституції та законів України. Конституційний Суд покликаний забезпечувати конституційний правопорядок в державі.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Закон України «Про судоустрій України та статус суддів» від 07.07.2010. // Відомості Верховної ради України. – 2010. - №41-42, №43, №44-45. – ст.529.
2. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №49.
3. Закон України «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 р. //Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №25.
4. Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 року. //Відомості Верховної Ради України. – 2006. - №15.
5. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 07.04.2011 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. - № 40. - ст.40
6. Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату суддів. //право України. – 2001. - №1. – с.55.
7. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебн.пособие для вузов. – М., 1998.
8. Організація судової влади в Україні /За наук. ред. проф. А.О.Селіванова. – К., 2002.
9. Савенко М. Статус судді Конституційного Суду України //Вісник Конституційного Суду України. – 1998. - №2.
10. Савенко М. Незалежність судді Конституційного Суду України //Вісник Конституційного Суду України. – 2001. - №1.
11. Скомороха В. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади //Вісник Конституційного Суду України. – 2000. - №1.
12. Тацій В., Грошевий Ю. Прокуратура в системі поділу влади //Вісник Академії правових наук України. – 1999. - №1 (16).
13. Тесленко М.В. Конституційна юрисдикція в Україні: Навч. Посіб. К.: 2003. – 256с.
14. Тодика Ю. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом //Вісник Академії правових наук України. – 2001. - №2(25).

Тема 10. Конституційні основи місцевого самоврядування в Україні.

Лекція (2 год.)

Поняття та принципи місцевого самоврядування. Його співвідношення з державною владою. Концепція місцевого самоврядування в Конституції та законах України. Новітні підходи до розкриття змісту терміна «місцеве самоврядування». Місцеве самоврядування як форма народовладдя. Організація та функціонування місцевого самоврядування. Завдання та функції місцевого самоврядування. Історія становлення місцевого самоврядування. Основи місцевого самоврядування. Поняття та елементи системи місцевого самоврядування. Органи та посадові особи місцевого самоврядування. Гарантії прав місцевого самоврядування.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

Місцеве самоврядування, як самостійний конституційно-правовий інститут, становлять норми законодавства України, що регулюють відносини, які стосуються визначення системи місцевого самоврядування, його основних засад, організаційної, правової та фінансової основ місцевого самоврядування, питань щодо порядку формування органів та інших інституцій місцевого самоврядування та їхньої діяльності. Правові норми, що утворюють конституційно-правовий інститут місцевого самоврядування України, містяться в розділі 11 Конституції України, в Законах України: «Про вибори депутатів Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України - місто-герой Київ», «Про органи самоорганізації населення» та в інших нормативно-правових актах.

На сьогоднішній день конституційні засади місцевого самоврядування в Україні найбільш повно втілені та розвинуті в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». Ці засади послідовно втілені у Законах України: «Про вибори депутатів Автономної республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України - місто-герой Київ», «Про органи самоорганізації населення» та в інших нормативно-правових актах.

Аналіз положень Конституції України дозволяє зробити висновок, що місцеве самоврядування, як один з найважливіших інститутів конституційного права України, виступає в якості:

по-перше, відповідної засади конституційного ладу України; по-друге, специфічної форми народовладдя в Україні; по-третє, права жителів відповідної територіальної одиниці (територіальної громади) на самостійне вирішення питань місцевого значення.

Аналізуючи питання конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування в Україні, варто звернути увагу на те, що ні в Конституції, ні в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» не визначено в чітких інтересах здійснюється місцеве самоврядування: держави, територіальної громади, угруповань чи конкретних осіб. В Європейській хартії ж це питання отримало однозначне формулювання: «органи місцевого самоврядування діють... в інтересах місцевого населення». Отже, визначення поняття місцевого самоврядування в Українському законодавстві не можна визнати таким, що у повній мірі відповідає положенням розглянутих раніше міжнародно-правових документів з місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування може ефективно функціонувати лише при умові оптимального поєднання безпосередньої і представницької демократії.

Відповідно до законодавства, місцеве самоврядування в Україні здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.

В Конституції України (ст. 140) та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 6, 10) визначаються ті можливі організаційні форми, в яких має здійснюватися місцеве самоврядування:

Це, по-перше, територіальні громади сіл, селищ, міст, які безпосередньо здійснюють функції місцевого самоврядування і, по-друге.

сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Джерела, рекомендовані до заняття

1. Конституція України, прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №30. – Ст.141.
2. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №24.

3. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні //Право України. – 2001. - №12. – с.24.
4. Дробуш І. Розмежування функцій органів місцевого самоврядування та органів державної виконавчої влади //Право України. – 2001. - №10.
5. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Державне будівництво і місцеве самоврядування. – К., 2000.
6. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави: Монографія / За ред. Ю.М.Тодики і В.А.Шумілкіна. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 392с.
7. Прієшкіна О.В. Місцева демократія в Україні: інститути та організаційно-правові форми реалізації: Монографія. – О.: Фенікс, 2005. – 248с.
8. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування //Право України. – 2002. - №3.

ПИТАННЯ ДО ЗМІСТОВНОГО МОДУЛЮ №2.

1. Верховна Рада України в системі державних органів.
2. Конституційний склад і структура Верховної Ради України.
3. Функції і повноваження парламенту України.
4. Законодавчий процес, стадії законодавчого процесу.
5. Порядок роботи Верховної Ради України.
6. Поняття статусу народного депутата України.
7. Гарантії депутатської діяльності.
8. Обов'язки народного депутата.
9. Місце і роль Президента України в системі державних органів.
10. Порядок обрання Президента України.
11. Повноваження Президента України.
12. Підстави дострокового припинення повноважень Президента України. Процедура імпічменту в Україні.
13. Загальна характеристика статусу органів виконавчої влади.
14. Повноваження Кабінету Міністрів України.
15. Місцеві органи виконавчої влади.
16. Судова влада: поняття, основні ознаки та функції.
17. Конституційні принципи правосуддя в Україні.
18. Конституційний Суд як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.
19. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
20. Акти Конституційного Суду України.
21. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Конституційне право України: поняття, сутність.
2. Предмет і метод конституційного права, їх специфіка.
3. Суб'єкти та об'єкти конституційного права.
4. Джерела конституційного права.
5. Поняття конституції: її сутність, юридична природа, класифікація.
6. Форма та структура Конституції України.
7. Місце Конституції України в системі нормативно-правових актів.
8. Конституція України 1996 року: порядок прийняття та зміни.
9. Принцип розподілу влади: поняття, сутність.
10. Поняття і елементи форми держави.

11. Форма державного правління.
12. Поняття і ознаки монархічної форми правління, її різновиди.
13. Характеристика республіканської форми правління, види республік.
14. Форма державного устрою як елемент форми держави.
15. Форма державного режиму: види та основні сутнісні характеристики.
16. Конституційна характеристика української держави.
17. Поняття та основні форми безпосередньої демократії в Україні.
18. Вибори як основна форма безпосередньої демократії, види виборів.
19. Основні принципи виборів.
20. Виборче право: поняття, сутність.
21. Виборча система: поняття, сутність, види.
22. Загальні засади виборчого процесу: поняття, стадії, правове закріплення.
23. Поняття референдуму, види референдумів.
24. Принципи та порядок проведення референдумів.
25. Конституційно-правовий статус людини та громадянина в Україні.
26. Громадянство України: поняття, принципи.
27. Способи набуття та припинення українського громадянства.
28. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства.
29. Правовий статус біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні.
30. Поняття та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні.
31. Особисті (громадянські) права і свободи людини і громадянина.
32. Політичні права людини і громадянина.
33. Економічні, соціальні та культурні права.
34. Конституційні обов'язки людини і громадянина.
35. Система гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина.
36. Верховна Рада України в системі державних органів.
37. Конституційний склад і структура Верховної Ради України.
38. Функції і повноваження парламенту України.
39. Законодавчий процес, стадії законодавчого процесу.
40. Порядок роботи Верховної Ради України.
41. Поняття статусу народного депутата України.
42. Гарантії депутатської діяльності.
43. Обов'язки народного депутата.
44. Місце і роль Президента України в системі державних органів.
45. Порядок обрання Президента України.
46. Повноваження Президента України.
47. Підстави дострокового припинення повноважень Президента України. Процедура імпічменту в Україні.
48. Загальна характеристика статусу органів виконавчої влади.
49. Повноваження Кабінету Міністрів України.
50. Місцеві органи виконавчої влади.
51. Судова влада: поняття, основні ознаки та функції.
52. Конституційні принципи правосуддя в Україні.
53. Конституційний Суд як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.
54. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
55. Акти Конституційного Суду України.
56. Конституційно-правові основи місцевого самоврядування.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ «КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ»

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
2. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. № 1427 // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 38. - Ст. 502.
3. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - Ст. 799.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1990. - № 31. - Ст. 429
5. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 2002. - № 10;
6. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. // Офіційний вісник України. - 2006. - № 50. - Ст. 3381.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 1950 року в Римі, ратифікована Верховною Радою України від 17 липня 1997 року // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Європейська Конвенція про громадянство. Міжнародний договір від 7 листопада 1997 року. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2001. - №11: Законодавство України про громадянство.
9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. - 2008. - № 93. - Ст. 3103.
10. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. -2002. - №1.
11. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. // Бюлетень Міністерства юстиції України. - 2002. - № 2.
12. Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України від 8 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №18.
13. Про Автономну Республіку Крим: Закон України від 17 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - №11. - Ст. 69.
14. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України // Відомості Верховної ради України. – 2012. - №16. – ст.146.
15. Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим: Закон України від 10 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 29. - Ст. 191.
16. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10 липня 2010 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. - № 35-36. - ст.491.
17. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17.11.2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. - № 10-11. - ст.73.
18. Про вибори Президента України: Закон України від 05.03.1999 року в редакції закону від 18 березня 2004 року з наст. змінами // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №20-21. - ст.291.
19. Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України: Закон України від 1 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - № 8. - Ст. 52.
20. Про Вищу раду юстиції: Закон України від 15 січня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 25. - Ст. 146.

21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Закон України від 21 серпня 2009 р. // *Голос України*. - № 169. - С. 9-16,
22. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради УРСР*. - 1991. - № 33. - Ст. 443.
23. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2001. - № 13. - Ст. 65.
22. Про Державний Гімн України: Закон України від 6 березня 2003 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2003. - № 24. - Ст. 163.
30. Про Державний прапор України: Постанова Верховної Ради України від 28 січня 1992 р. № 2067 // *Відомості Верховної Ради України*. - 1992.-М 19. - Ст. 257.
23. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2007. - № 20. - Ст. 282.
24. Про державні нагороди України: Закон України від 16 березня 2000 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2000. - 21. - Ст. 162.
25. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 року. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2006. - №15.
26. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 року. №2866-1У // *Урядовий кур'єр*. - 2005. - 19 жовтня.
27. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 року // *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. - 2011. - № 40. - ст.40
28. Про засади державної мовної політики: Закон України від 03 липня 2012 року // *Електронний ресурс*. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
24. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1999. - № 5-6. - Ст 43.
29. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2004. - №14.
30. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996р., зі змінами і доповненнями // *Відомості Верховної Ради України*. - 1996. - №47.
25. Про імміграцію: Закон України від 7 червня 2001р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2001. - № 41. - Ст. 197.
31. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 07 жовтня 2010 року. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2011. - №9. - ст.58.
26. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 4 квітня 1995 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1995. - № 19. - Ст 134.
27. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1996. - № 49. - Ст. 272.
32. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1997. - №24.
31. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.
32. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1999. - № 29. - Ст. 238.
33. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1992. - № 36. - Ст. 529.
34. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23 вересня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1997. - № 48. - Ст. 296.
35. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 1992. - № 34. - Ст. 504.
36. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. - 2001. - №48. - Ст. 254.

37. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - №39.-Ст.351.
33. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року //Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №23.
38. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 18.-Ст. 101.
39. Про порядок обчислення скликань представницьких органів місцевого самоврядування (рад): Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 45. - Ст. 504.
34. Про правовий статус закордонних українців: Закон України від 4 березня 2004р. //Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №25.
35. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянств: Закон України» від 22.09.2011 Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. - №19-20. –ст.179.
36. Про правонаступництво України: Закон України //Відомості Верховної Ради України. – 1991.- №45.
40. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим: Закон України від 2 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - № 21. - Ст. 158.
37. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 березня 1998р. №183/98-ВР //ВВР. – 1998. -№35.
41. Про Рахункову палату: Закон України від 11 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 43. - Ст. 212.
38. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. - №14-15, №16-17. - ст.133.
39. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11 грудня 2003 року. // Урядовий кур'єр. – 2004. – 15 січня.
40. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №25.
42. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 27. - Ст. 382.
43. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 33. - Ст. 175.
44. Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Закон України від 22 грудня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2007. - № 14. - Ст. 168.
45. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 40. - Ст. 290.
41. Про статус народного депутата України: Закон України від 17.11.1992 року в редакції закону від 22.03.2001 року //Відомості Верховної Ради України. – 2001. - №42. – ст.212.
46. Про столицю України - місто-герой Київ: Закон України від 15 січня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 11. - Ст. 79.
47. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2010. - № 41-42, №43, №44-45. - Ст. 529.
48. Про транскордонне співробітництво: Закон України від 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 45. - Ст. 499.
49. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 20. - Ст. 99.
50. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2004. - № 36. - Ст. 448.

Рекомендована література до всього курсу

1. Антологія української юридичної думки. Конституційне (державне) право / За ред. акад. НАМ України Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична книга, 2004. -Т. 4. - 599 с.
2. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: Учеб. для юрид. вузов и ф-тов. - М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998.-752 с.
3. Баглай М.В., Туманов В.А. Малая энциклопедия конституционного права. – М.: Издательство БЕК, 1998. – 519с.
4. Батанов О. В., Кампо В. М. Муніципальне право зарубіжних країн: Навч. посіб. у 2-х ч. / За заг. ред. П. Ф. Мартиненка. -Ч. 1.-К.: Знання України. 2006. -148 с.
5. Бисага Ю. М., ГомонайВ. В., ЧечерськийВ. І. Конституційно-процесуальне право: Навч. посіб. - Ужгород: Наш рідний край. 2006.-256 с.
6. Виборче право України. Навч. посіб. / За заг ред. В. Ф. Погорілка. М. І. Ставнійчук. - К.: Парламентське вид-во, 2003. - 383 с.
7. Габричид Б. Н., Чернявский А. Г. Конституционное право России: Учеб. для вузов. - М.: Дашков и К, 2007. - 1124 с.
8. Георгіца А. З. Конституційно-правові інститути зарубіжних країн. - Чернівці: Рута. 1994. - 138 с.
9. Євграфов П. Б. Конституція України: коментар змін (2004-2007). Теоретичні та практичні аспекти: Наук.-практ посіб. - К.: Правова єдність, 2007. - 204 с.
10. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты: Учеб. пособ. / Пер. с франц. - М.: Юристь, 2002. -365с.
11. Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право: модульний курс [текст]: навчальний посібник / В.М.Кириченко О.М.Куракін – К.: «Центр учбової літератури» 2012. – 256 с.
12. Ковешников Е.М., Марченко М.Н., Тешенко Л.А. Конституционное право стран Содружества Независимых Государств. Ученик для вузов. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА. М. 1999. – 464с.
13. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России: Учебник. - 4-е изд. перераб. и доп. - М.: Велби, Проспект. 2007. -608 с.
14. Кокошкин Ф. Ф. Лекции по общему государственному праву / Под ред. испред. В. Альмсинова.-М.: Зерцало, 2004. -312 с.
15. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т.; Тома 1-2. Часть общая /Отв. Ред.. Б.А.Страшун. – М.: БЕК, 2000.
16. Конституционное право в Российской Федерации: Курс лекций в 9 т. - Основы теории конституционного права / М. П. Авдеенкова, Ю. А. Дмитриев. - М.: Весь мир, 2005. -Т. 1. -384 с.
17. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. - 2-ге вид., змін, і доп. / Упорядник І. О. Кресіна; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2006. -310 с.
18. Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд. В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. - К.: Юрінком Інтер, 2007. - 384 с.
19. Конституційне право України /За ред..В.Я.Тация, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376с.
20. Конституційне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична думка, 2008. -Т. 2.-800 с.
21. Конституційне право України: Інтерактивний курс. – Х.: Одісей, 2004. – 240с.
22. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. -Х.: Право, 2008.-416 с.
23. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. - К.: Ін Юре. 2002.-544 с.
24. Конституційне право України: Підруч. для юрид. вузів / За ред. проф. В. Ф. Погорілка. -2-ге вид., доп. і переопр. - К.: Наукова думка. 2000. - 732 с.

25. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів /За ред.академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М.Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С.Журавського. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544с.
26. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. - К.: Юридична думка, 2008. - 252 с.
27. Конституція незалежної України: Навч. посіб. / Кол. авт.; за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. -К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України. 2000. - 428 с.
28. Конституція України: Науково-практичний коментар /В.Б.Аверьянов, О.В.Батанов, Ю.В.Баулін та ін.; Ред.кол. В.Я.Тацій, Ю.П.Битяк, Ю.М.Грошевой та ін. – Харків: Видавництво «Право»; К.: Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2003. – 808с.
29. Конституція України: Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. (Огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка). -К.: Наукова думка, 2006. -210с.
30. Котляревский С. А. Конституционное государство. Юри-дические предпосылки русских Основных Законов / Под ред. и с пред. В. А. Томсинова. - М.: Зерцало. 2004. - 392 с.
31. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посіб. - Вид. 6-те, випр. та доповн. - К.: Атіка, 2009. - 608 с.
32. Кравченко В.В. Конституційне право України у визначеннях та схемах. Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2002. – 192с.
33. Кравченко В.В. Конституційне право України. Навчальний посібник. Друге вид., доповнене. – К.: Атіка, 2002. – 480с.
34. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник. – Вид.3-те, виправл. та доповн. – К.: Атіка, 2004. – 512с.
35. Курс конституционного права Украины. Том 1. Общая часть: Основы теории конституционного права. Учебник / Под ред. М. А. Баймуратова и А. В. Батанова. -Х.: Одиссей. 2008. - 672 с.
36. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты: Курс лекций. - М.: ГУ ВШЗ, 2002.-512 с.
37. Мелашенко В. Ф. Основы конституційного права України: Курс лекцій для студ. юрид. вузів і ф-тів. -К.: Вентурі, 1995. -240 с.
38. Муніципальне право України: Підруч. / За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. -К.: Юрінком Інтер, 2006. -592 с.
39. Мучник О.Г. Коментар до Конституції України. – К.: Парламентське вид-во, 2000. – Кн..1. – 254с.- рос.мовою.
40. О.Ф.Фрицький Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536с.
41. Основы конституційного процесуального права України. Курс лекцій. /С.Л.Лисенков. – К.: Форум. – 2005. – 237с.
42. Погорілко В. Ф, Федоренко В.Л. Референдне право України: Навч. посіб. - К.: Ліра-К, 2006. - 366 с.
43. Погорілко В. Ф., Федоренко В . Л. Конституційне право України. Акад. курс: Підруч.: У 2 т. - Т. 1 / За ред . В. Ф. Погорілка. - К.: Юридична думка, 2006. - 544 с.
44. Погорілко В. Ф., Федоренко В . Л. Конституційне право України: Підруч. / За заг. ред. В. Ф. Погорілка. -К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. - 344 с.
45. Правова система України: історія, стан та перспективи: історія, стан та перспективи: У 5 т. / Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення. -Х.: Право, 2008. - 728 с.
46. Сліденко І.Д. Тлумачення конституції: питання теорії і практики в аспекті світового досвіду /Одес.нац.юрид.академія. – Одеса: Фенікс, 2003. – 234с.

47. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: Навч. посіб. - К.: Юрінком Інтер, 2007. - 632 с.
48. Сравнительное конституционное право: Учеб. Пособие /Отв.ред. В.Е.Чиркин. – М.: Междунар.отношения, 2002.
49. Теліпко В, Е. Конституційне та конституційно-процесуальне право України: Навч. посіб. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 568 с.
50. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: Учеб. пособ. -Х.: Фолио. Рай-дер, 1998. - 292 с.
51. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підруч. -3-тє вид. доп. і перероб. - К.: Юрінком Інтер, 2006. -512 с.
52. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: Підруч. - К.: Ін Юре. 2007. - 488 с.
53. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. с венг. - М.: Юристь, 2001. -292 с.
54. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. -К.: Княгиня Ольга, 2007. -416 с.
55. Шляхтун П. П. Конституційне право України: Підруч. - К.: Освіта України, 2008. - 592 с.
56. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр.енцикл.», 1998.

Додаткова література

1. Авакьян С.А. Конституционализм // Конституционное право: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С.304-305.
2. Авер*янов В. Забезпечення прав і свобод людини – пріоритетна орієнтація адміністративної реформи в Україні //Юридичний вісник. – 2000. - №2.
3. Аверянов В.Б. Органи виконавчої влади України. – К.: Ін Юре, 1997.
4. Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність /Під заг. Ред. В.Г.Яцуби, Державного Секретаря Кабінету Міністрів України. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002.
5. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №38.
6. Бабенко К.А. Принцип поділу державної влади та сучасні проблеми його реалізації в Україні (конституційно-правовий аналіз): Автореф.дис. канд.істор.наук /Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2004
7. Бабкін В.Д. Від правової до соціально-правової держави //Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – Вип.12. – К., 2001.
8. Бабкін В.Д. Конституційні засади соціальної держави України //Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім.Корецького НАН України. – Вип.11. – К., 2000.
9. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини //Правова держава. Щорічник наук. Праць. – Вип.9. – К., 1998.
10. Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток: Монографія. – Харків: Ун-т внутр.справ, 1999.
11. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право): Навчальний посібник. – К., 2004.
12. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина: мировой опыт. М., 1996.
13. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні. //Право України. – 2001. - №12. – с.24.
14. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації //Право України. – 2001. - №12. – с.32.

15. Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату суддів. //право України. – 2001. - №1. – с.55.
16. Венская конвенция о праве международных договоров 1969 года. – ООН, 1970.
17. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебн.пособие для вузов. – М., 1998.
18. Витрук Н.В. Статус личности в политической системе общества//Политология. – М., 1993.
19. Влада і народ: про розробку і прийняття Закону України «Про регулювання доходів Президента України, народних депутатів України, членів уряду і державних службовців» //Голос України. – 1997. – 12 березня.
20. Волков В.Д. Правовий статус міста //Вісник Академії правових наук України. – 1995. - №3. – с.58.
21. Гальчинський А. Демократію для всіх //Віче. – 2001. - №6.
22. Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства //Віче. – 1995. - №5.
23. Георгіца А.З., Словська І.Є. Конституціоналізм як категорія науки конституційного права. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип. 103. - Чернівці, 2001. – С. 57-60.
24. Гетьман В.П., Килимник Ю.В. Що таке свобода і право у демократичній державі? Бесіди про Конституцію. – К., 1996.
25. Головатенко В. Окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України //Право України. – 1999. - №5.
26. Гориславський К. Гарантії права людини на самозахист життя та здоров'я //Право України. – 2001. - №12. – с.35.
27. Горян Е.В. Органи місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав і свобод громадян України: Автореф.дис.канд.юрид.наук /Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005.
28. Гранат Н.Л. Источники права // Юрист. - 1998. - № 9.
29. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. – Відень, 1921.
30. Давидова М. Конституціоналізм як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні // Людина і політика. - К., 2001. - № 5. - С.105-112.
31. Демидов В.Г. Конституция Автономной Республики Крым и решение концептуальных проблем статуса Автономной Республики //Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. - №7. – Ч.3. – С.12.
32. Денисов В.Н. Статус міжнародних договорів в Конституції України // Вісник Академії правових наук України. – 1997. - №1. – С.32.
33. Домбровська О. Зміст конституційного права на життя людини і громадянина //Право України. – 2002. - №5. – с.37.
34. Дорохин С.В. Дискуссия о предмете конституционного права // Конституционное и муниципальное право. – 2002. - №3 – С.6
35. Древаль Ю. Парламенти і парламентаризм: уроки і перспективи //Віче. – 1999.- №11. – с.35.
36. Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917-1920рр.) Дисертація канд.іст.наук. Х., 1998.
37. Жулинский Н. Украинская национальная идея в идеологической системе государственного строительства // Голос Украины. – 1995. – 23 ноября
38. Журавський В.С. Організація діяльності парламенту: особливості правового регулювання. – Харків: Ун-т внутр. справ, 2000.
39. Завадская Л.Н. Становление независимой и самостоятельной судебной власти (государственно-правовой аспект) //Теория права: новые идеи. – Вып.2. – М., 1992.
40. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність: Зб.нормат. актів. – К.: Юрінком інтер, 2001. – 352с.

41. Іваненко Г.В. Деякі проблеми сучасного конституціоналізму в Україні.// Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць/ Під ред. С.В.Ківалова. – Вип. 13-14. - Одеса, 2002. – С.693-697.
42. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні. – К.: Ін Юре, 1997.
43. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Видання друге. – Харків: Консум, 2001. – 464с.
44. Кельзен Г. Динамический аспект права // Конституция и власть: сравнительно-правовые исследования. – М., 1999. – С.144.
45. Кельман М.С. Правові питання організації діяльності конституційного контролю // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип.5. - К., 2000. – С. 122-131.
46. Кичун В.И. Конституционно-правовой аспект разграничения полномочий между Украиной и Автономной Республикой Крым //Проблеми активізації конституційно-правових досліджень і вдосконалення викладання конституційного права: Зб. Наук. статей /Голова редколегії В.Я.Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – с.65.
47. Кичун В.І. Специфіка правового статусу автономії в унітарній державі //Проблеми законності: Респ. Міжвідом. Наук. зб. – Х.: Нац. Юрид.акад. України, 1998. - №34. – с.59.
48. Климович О. Система національних засобів захисту прав людини (в контексті положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини) //Право України. – 2001. - №1. – с.34.
49. Книгін К. Правове визначення референдуму як форми народовладдя (проблеми теорії і практики) //Право України. – 2001. - №11. – с.28.
50. Ковалишин І. Правовий статус біженців в Україні як вид правового статусу іноземців //Право України. – 2001. - №2. – с.38.
51. Ковалишин І.Г. Правовий статус біженців в Україні: проблеми теорії та практики: Автореф.дис.канд.юрид.наук /Ин-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005.
52. Коваль О. Місцеві органи державної виконавчої влади: структура, повноваження та компетенція в умовах регіоналізації України //Вісник Української Академії державного Управління при Президентові України. – 2001. - №2. – Ч.1. – с.82.
53. Кокотов А.Н. Конституционное право как отрасль российского права // Проблемы науки конституционного права. - Екатеринбург, 1998. – С.9
54. Колодій А., Копейчиков В., Цвік М. Народовладдя як основа представницької демократії. – Українське право. – 1995. - №1(2).
55. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч.посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336. – Бібліогр.: С. 325-329.
56. Коломієць Ю.М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн. – Харків: Основа, Ун-т внутр. справ, 1998.
57. Колосова Н.М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. - 1997. - № 2.
58. Коментар Закону України «Про вибори народних депутатів України» /За ред.М.І.Ставнічук, М.І.Мельника. – К.:атіка, 2002.- 384с.
59. Конституція України: Наук.-практ. Коментар / В.Б. Авер`янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін. – Х.: Право, 2003.
60. Конституція України: Офіц. Текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник /Авт.-упоряд. М.І.Хавронюк. – К.: Парламент. Вид-во: 1999. – 544. – (Законодавство: нормат.док. та комент.).
61. Конституція як форма (джерело) конституційного права України (питання теорії) // Право України. – 1999. - № 6.
62. Копейчиков В.В. Сучасна українська національна ідея: особистість, суспільство, право, держава // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. – Вип.1. – К., 1996.

63. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз. – К., 2004.
64. Кривенко Л. Законодавча влада в системі державної влади //Вісник Академії правових наук України. – 2001. - №1.
65. Кривенко Л. Конституційні моделі легітимації глави держави і баланс повноважень між інститутами влади //Віче. – 2000. - №9.- с.19.
66. Крижанівський С. Територіальній громаді – належні повноваження //Місцеве самоврядування. – 1998. - №5-7. – с.137.
67. Куйбіда В., Чушенко В. Поняття місцевого самоврядування в Україні //Право України. – 1998. - №5. – с.17.
68. Куц Ю. Реалізація прав людини і націй //Юридический вестник. – 2002. - №1.- с.82.
69. Кушніренко О., Барабаш Ю. Інститут євроомбудсмана: питання теорії і позитивної практики //Право України. – 2001. - №6. – с.44.
70. Лисенков С. Про введення в дію результатів всеукраїнського референдуму //Вісник прокуратури. – 2001. - №1(7). – с.8.
71. Ломовский В.Д. О методе конституционного регулирования // Журнал российского права. – 1998. - №4-5. – С.91
72. Лукаш С. Політичний плюралізм як принцип конституційного ладу //Віче. – 1997. - №7.
73. Луць З.І. Правова охорона Конституції України: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003.
74. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти. // Право України. - К., 2001. - № 2. – С. 92-96.
75. Мамонтова Є.В. Український конституціоналізм на рубежі XIX-XX ст. Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць/ Під ред. С.В.Ківалова. – Вип.13-14. - Одеса, 2002. – С.711-717.
76. Марцеляк О. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України. Автореф. канд. дис. Харків, 1997
77. Медушевский А. Конституционализм: кладовая опыта или совершенствования демократических преобразований // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – 2000. - №1.
78. Мельниченко В. Розподіл і єдність влади. Зарубіжна практика і потреби України //Віче. – 2000. - №9. – с.136-155.
79. Михеєнко Р. Виконавча влада і конституційні статуси Президента України та Кабінету Міністрів України //Право України. – 2000.- №8. – с.24.
80. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина: їх повноваження //Право України. – 2002. - №4. – с.61.
81. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід /Програма сприяння парламентам України. – К.: Заповіт, 1997.
82. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2003.
83. Назаренко Є. Закон у системі нормативних актів України // Право України. – 1995. – №12. – С.12.
84. Наливайко Л. Конституційно-правова відповідальність: критерії класифікації та види // Віче. – 1999. - №10.
85. Наливайко Л.Р Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000.
86. Науково-практичний коментар Закону України «Про громадянство України». – К.: «МП Леся», 2002. – 251с.
87. Органи державної влади України /За ред..В.Ф.Погорілка. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2002.

88. Орзих М. Конституционное право: Отрасль права, законодательства и юридическая наука // Юридический вестник. – 1995. - №5 – С.144
89. Орзих М. Новая Конституция Украины действует. Конституционная реформа продолжается // Юридический вестник. – 1996. - №3. – С.42.
90. Орзих М.Ф. Современный конституционализм: Цель и средства конституционной реформы в Украине // Юридический вестник. – 2001. - №3. – С.109.
91. Орзих М.Ф. Современный этап конституционной реформы в Украине // Юридический вестник. – 1996. - №2.
92. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навч. посіб. /О.В.Філонов, В.М.Субботін, В.В.Пашутін, І.Я.Тодоров. – К.: Знання, 2006. – 215с.
93. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія /О.О.Кордун, К.О.Ващенко, Р.М.Павленко; За заг.ред. О.О.Кордуна. – К.: МАУП, 2000.
94. Парламентаризм в Україні: теорія і практика. Доповідь Голови Верховної Ради України Івана Плюща «Парламентаризм в Україні – шляхи і тенденції розвитку» //Голос України. – 2001. – 27 червня.
95. Пархоменко Н.М. Конституційний договір як джерело права України: історичний досвід. Правова держава: Щорічник наук. праць Інст-ту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – Вип. 12. - К., 2001. – С. 61-69.
96. Пашенко А. Фактичні та юридичні підстави конституційної відповідальності. // Право України. – 2002. - № 5.
97. Петрухин И.Л. Человек как социально-правовая ценность //Гос. и право. – 1999. - №10.
98. Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії //Право України. – 2001. - №8. – с.26.
99. Погорілко В., Федоренко В. Джерела конституційного права України Поняття, види і система // Право України. - 2002. - № 3. – С. 8-16.
- 100.Погорілко В., Федоренко В. Конституційно-правова відповідальність // Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 13. – К., 2002.
- 101.Погорілко В., Федоренко В. Об'єкти конституційного права України: поняття, ознаки та види // Право України. – 2004. - №2.
- 102.Погорілко В., Федоренко В. Поняття, ознаки, види і структура конституційно-правових норм // Право України. - 2001. - № 11. – С. 9-14.
- 103.Погорілко В., Федоренко В. Система конституційного права як галузі права, юридичної науки та навчальної дисципліни. Правова держава: Щорічник наук. праць Інст-ту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – Вип.12. – К., 2001. - С. 198-209.
- 104.Погорілко В., Федоренко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види // Право України. – 2002. - №10.
- 105.Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України. - Київ, 1997.
- 106.Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України: Навч.посібник. – К.:Ліра – К, 2006.
- 107.Потебенько М. Прокуратура України на межі третього тисячоліття. // Право України. – 2001. - №1. – с.6.
- 108.Права человека. Учебник для вузов /Ответственный редактор – член-корр.РАН, доктор юридических наук Е.А.Лукашева. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001.
- 109.Присяжнюк Т. Система Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав //Право України. – 2001. - №6. – с.32.
- 110.Притика Д. Арбітражні суди в Україні: історія, сьогодення, перспективи розвитку. //Право України. – 2001. - №3. – с.7.

- 111.Прієшкіна О.В. Місцева демократія в Україні: інститути та організаційно-правові форми реалізації: Монографія. – О.:Фенікс, 2005. – 248.
- 112.Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - №50. – Ст.540.
- 113.Рабінович П. Конституційний принцип верховенства права // Юридический вестник. – 1997. - №3.
- 114.Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2004. – 464с.
- 115.Рабінович С. Права людини «першого покоління» і канонічні джерела християнства //Право України. – 2001. - №3. – с.50.
- 116.Рада Європи та захист прав людини. Права людини: збірник документів. Харків, УНІВД, 1997.
- 117.Радченко О.І. Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання: Автореф.дис.канд.юрид.наук /Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005.
- 118.Савчин М.В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу: Автореф. дис. канд..юрид.наук /Ін-т держави і права ім..В.М.Корецького НАН України. – К.2003.
- 119.Селіванов А. За якими законами живе держава? // Урядовий кур'єр. – 1994. – 13 вересня.
- 120.Сень Н.М. Загальнотеоретичні та конституційні засади імплементації міжнародно-правових норм у законодавство України // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали III регіональної наукової конференції (лютий 1997р.) – Львів. 1997. – С.53.
- 121.Серьогіна С.Г. Організаційно-правові аспекти вдосконалення законодавства про вибори Президента України //Вибори Президента України- 99: проблеми теорії і практики: Зб. Мат.наук.конф. /Голова редкол. М.М.Рябець. – К.: ЦВК, 2000. – с.215.
- 122.Серьогіна С.Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Монографія. – Харків: Ксілон, 2001.
- 123.Сивицкий В.А. Актуальные проблемы конституционно-правовой ответственности: обзор научной конференции // Государство и право. – 2002. - №2.
- 124.Сінькевич О. Щодо особливостей норм конституційного права України // Право України. - 2002.- № 11 - С. 15-18.
- 125.Сінькевич О.В. Норми конституційного права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2003.
- 126.Скомороха В. Конституційне правосуддя – веління часу. //Право України. – 2001 №10. – с.3
- 127.Скомороха В. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади //Вісник Конституційного Суду України. – 2000. - №1.
- 128.Скрипник О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія. – К.: Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2000. – 600с.
- 129.Словська І.Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку: Автореф. дис.. канд.. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2004.
- 130.Степанов И.М. Конституционализм: ценности культуры и культура ценностей // Современный конституционализм. - М., 1990.
- 131.Страшун Б.А. Конституционное право России, его источники и структура // Журнал российского права. - 1997. - № 4.
- 132.Судова система України та судова реформа /В.С.Стефанюк. – К., 2001. – 120с.
- 133.Судові системи країн світу: навч.посіб./В.І.Шишкін. – У 3-х кн. – К., 2001.

134. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. – 2000. - №4.
135. Телешун С. Нові перспективи Закону про вибори народних депутатів України: версії розвитку // Право України. – 2001. - №1. – с.85.
136. Теоретичні та практичні проблеми правового забезпечення соціально-економічного та політичного розвитку суспільства і держави: Монографія /В.Ф.Опришко, Ф.П.Шульженко, О.О.Гайдулін та ін.; За заг. ред.В.Ф.Опришка, В.П.Шульженка. – К.: КНЕУ, 2006. – 702с.
137. Тесленко М. Правова природа актів Конституційного Суду України. // Право України. – 2000. - № 2.
138. Тихонова Е., Юзьков Л. Конституція юридична і фактична // Право України. – 1992. - №1.
139. Ткаченко А. Місцеве самоврядування в Україні на сучасному етапі: проблеми становлення і перспективи розвитку // Голос України. – 1999. - №155. – 21 серпня.
140. Тодика Ю.М. Громадянство України: конституційно-правовий аспект: Навчальний посібник. – Х.: Факт, 2002. – 254с.
141. Тодика Ю.М. Функції Конституції України та їх загальна характеристика // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 1.
142. Тодика Ю.М., Кушніренко О.Г. Конституційний процес та проблеми становлення основ конституційного ладу України // Вісник Академії правових наук України. – 1995. - №4.
143. Тодика Ю.М. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине /Ю.Н.Тодика, О.Ю.Тодика. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 368с.
144. Тодика Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика: Монографія. – Х.: Факт, 2001.
145. Тодика Ю.Н., Яворский В.Д. Президент Украины: конституционно-правовой статус. – Харьков: Факт, 1999.
146. Топорнин Б.Н. Конституционная реформа – путь к правовому государству // Советское государство и право. – 1990. - №4.
147. Федоренко В. Загальна і особлива частини як основні складові системи національного конституційного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - №10.
148. Федоренко В. Поняття системи конституційного права України // Право України. – 2000. - №7.
149. Федоренко В., Гузенець І. Всеукраїнський референдум. Уроки на завтра? // Віче. – 1999. - №10 (91). – с.11.
150. Федоренко В.Л. Загальна і особлива частини як основні складові системи національного конституційного права // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. - №10
151. Фоков А.П. Судебная власть в системе разделения властей. (Научно-правовые, философские и исторические аспекты) // Государство и право. – 2000. - №10.
152. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции /Т.Я. Хабриева, В.Е.Чиркин. – М.: Норма, 2007. – 320с.
153. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип.40. – с.26.
154. Хоменко О.В. Виконавча влада: соціально-правова природа, особливості: Автореф. дис. канд. юрид. наук /Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005.
155. Цвік М., Процюк І. Про державно-правову природу влади Президента України в системі розподілу влад // Вісник Академії правових наук України. – 1999. - №1(16). – с.51.
156. Цоклан В.І. Класифікація сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики // Часопис Київського університету права. – 2005. - №3.
157. Черкес М.Є. Конституційний Суд України в системі органів правової охорони Конституції // Право України. – 1993. - № 3.

158. Чернецька О.В. Конституційно-правовий статус депутатів місцевих рад в Україні: Автореф. дис.канд.юрид.наук /Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006.
159. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности, философия права и позитивное право // Право и политика. – 2000. - №8.
160. Чиркин В.Е. Основы государственной власти. – М., 1996.
161. Чистоколяний Я.В. Конституційно-правові норми в Україні: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005.
162. Шабо Ж.-Л. Конституция и конституционализм // Полис. – 1998. - №6.
163. Шайо А. Самоограничение власти. Краткий курс конституционализма. – М., 1999.
164. Шаповал В. Основний Закон України і референдум: до питання про “стабільність” Конституції // Право України. – 2000. - №2.
165. Шаповал В. Перспективи розвитку науки конституційного права України // Право України. - 1996. - № 9. – С. 49-52.
166. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. // Право України. – 1998. - № 5. – С.25-30.
167. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми інституту президентства в Україні: Автореф.дис.канд.юрид.наук /Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – К.,2005.
168. Швець М. Системна інформатизація законотворчого процесу //Вісник Академії правових наук України. – 2000. - №2(21).
169. Шемшученко Ю. Теоретичні засади реалізації Конституції України // Вісник Академії правових наук України. - 1997. - № 4.
170. Шемшученко Ю.С. Конституція України і права людини //Право України. – 2001. №8.
171. Шкабаро В.М. Конституційно-правовий статус міста в Україні: Автореф.дис.канд.юрид.наук /Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2005.
172. Экштайн К. Основные права и свободы. По Российской Конституции и Европейской Конвенции. Учебное пособие для вузов. М., NOTA BENE, 2004. с.496.
173. Юзьков Л.П. Верховенство конституції і конституційність законів // Правова система України: теорія та практика. – К., 1993.
174. Ярмиш О.Н., Серьогін В.О. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні /За заг.ред. Тодики Ю.М. Навч.посібник. – Харків: Вид-во Нац.ун-ту внутр.справ, 2002. – 672с.